

חיי פא"י: אפשרות היסטורית לחרדיות עכשווית

תנועת פועלי אגודת ישראל הציעה מודל של חרדיות ארץ-ישראלית מודרנית, עובדת ומתיישבת – ועל הדרך, גם מודל למפלגת פועלים לא מעמדית. גם לאחר שהתפוגגה, נראה כי ליחה לא נס

לזכרו היקר של סבי, פרופ' דוד מרצבך ז"ל,
מיקרוביולוג, תלמיד חכם ואיש חסד,
שדמותו הוליכה אותי בעקבי פא"י

במשך יותר מיובל שנים, משנות השלושים ועד שלהי שנות השמונים, פעלה בארץ ישראל תנועה פוליטית-רעיונית קטנה ששמה נישא עד היום בגעגוע בפי צאצאיה: פא"י שמה. הייתה זו תנועה חרדית שהפכה במשך השנים לבית רעיוני-פוליטי ליהודים חרדים בוני הארץ. פא"י – קיצור של "פועלי אגודת ישראל" – התבססה בארץ בעשור הרביעי של המאה הקודמת, ומשהוקמה המדינה הייתה שותפה להנהגתה. פא"י הקימה יישובים, שיכונים ומוסדות חינוך וקלטה עלייה. בניה התגייסו לצבא ועמלו לפרנסתם בכל תחומי המשק. כעבור עשרות שנים, מקץ כמה מערכות בחירות והתנגשויות חוזרות ונשנות עם תנועת האם, "אגודת ישראל" (שנפלגה אף היא בינתיים לשני ראשים), חדלה פא"י מלהתקיים כתנועה פוליטית.¹

היעלמותה של פא"י מן המפה הפוליטית הייתה יותר מאשר פרט שולי במעגל החיים של המפלגות בישראל, כשם שפא"י הייתה הרבה יותר מאשר שם של רשימה פוליטית. פא"י הייתה שם קוד לאופי שלם, להווי חיים מלא, שקשה להסבירו במילים – ואולי גם קשה למוסרו מדור לדור. דעיכתה המתמשכת של תנועה זו, לצד

שמואל מרצבך, המסייע גם בעריכת 'השילוח', הוא עורכם של ספרים, מחקרי מדיניות וכתבי עת ומורה לפיזיקה.

התעצמותה של "חברת הלומדים" ועליית כוחן של שאר המפלגות החרדיות בישראל, יש בהן משום עדות והסבר לתהליכי עומק שעברה – ועודה עוברת – החברה החרדית והדתית בישראל.²

בשורות הבאות אבקש לתאר את תולדותיה של תנועת פא"י, את מפעלותיה ורעיונותיה, את הוגיה, מנהיגיה ואנשיה – את דמות הפא"ניק המצוי, מן השורה – את המאורעות החשובים בימי חייה ואת הגורמים שהביאו לדעיכתה. מתוך תיאור הווייתה של פא"י אעמוד על כמה מקווי פרשת המים בזהות האגודאית-חרדית בשאלות של חינוך ולימודים כלליים, יישוב הארץ והיחס למוסדות הציוניים, התפיסה החרדית העצמית והחיצונית (שאלת "מיהו חרדי?") – ובצמיחת דוקטרינת "דעת תורה" (התפיסה הגורסת כי יש להישמע למוצא פיהם של גדולי הרבנים גם כשמדובר בעניינים שאינם הלכתיים, ובכלל זאת סוגיות פוליטיות ועניינים כגון הנחיות שמירה על הבריאות בעת מגפה). בין שיטי המאמר ישורטטו כמה מתהליכי התהוותה של החברה החרדית בת ימינו – כחברה נתמכת, המעמידה את לימוד התורה כערך בלעדי כמעט ומתבדלת מהמדינה ומוסדותיה.³

לבסוף אנסה להצביע על מאפיינים אחדים בעולמה של פא"י אשר עשויים לשמש – ואולי כבר משמשים – מצע לצמיחתה של חרדיות ישנה-חדשה בישראל: חרדיות שתטה שכם להמשך קיומו של המפעל הלאומי בארץ ישראל, תהיה חלק בלתי נפרד מכלכלת ישראל ותהפוך גורם משפיע בעל תרומה ייחודית למדינת ישראל בכללה – מתוך הזדהות עימה דה-פקטו גם אם לא דה-יורה. האתגרים הניצבים בפני מדינת ישראל מחד גיסא ובפני החברה החרדית מאידך גיסא אינם מותירים כל בררה אחרת.

מאגודת ישראל ליהדות התורה

מאז ראשית ימיה הייתה פא"י תנועה המסונפת לתנועת האם שמקרבה יצאה: אגודת ישראל (להלן: אגו"י). מאז גם התאפיינו יחסי תנועת האם ותנועת הבת בחשדנות לצד נאמנות. כפי שנראה להלן, יחסי משיכה-דחייה אלו הוסיפו להתקיים בחלוף השנים ואף התעצמו למאוד. שיאו של המתח התגלע בשנות השישים – עד ליציאתה בפועל של פא"י מתחת כנפיה של אגו"י. הבנתה של פא"י אינה אפשרית אפוא בלא מבט קצר על אמה-הורתה אגו"י ולכך אפנה תחילה.⁴

תנועת אגודת ישראל נוסדה בראשית המאה העשרים וביקשה לכנס תחתיה את כלל היהודים שומרי התורה והמצוות. ועידת היסוד של התנועה התקיימה במרץ 1912 בקטוביץ (כיום פולין). להקמתה של התנועה חברו יחדיו גורמים ממערב אירופה וממזרח, מפולין, מליטא ומגרמניה, "חסידים" לצד "מתנגדים"; ושיתוף פעולה נדיר זה היה מסממני ההיכר המובהקים של התנועה במרבית המאה העשרים – הגם שנלוו לו מתחים שונים.⁵ אכן, התנועה הוקמה בעיקרה על ידי יהודים ממערב אירופה

ובראשם יעקב רוזנהיים, מראשי התאחדות האורתודוקסים בגרמניה (ארגון שנוסד ב-1885 על ידי רש"ר הירש ואיגד את היהודים האורתודוקסים בגרמניה).

בוועידת קטוביץ נקבע כי מטרתה של אגו"י היא "לפתור ברוח התורה והמצווה את כל השאלות שתעלינה יום יום על הפרק בחיי עם ישראל".⁶ מאוחר יותר, ב-1947, הגדירה אגו"י עצמה בפני ועדה של האו"ם כ"הסתדרות עצמאית ובלתי תלויה שלא הצטרפה להסתדרות הציונית באשר ההסתדרות הציונית בנויה כולה על יסודות לאומיים חילוניים בניגוד למהותו של עם ישראל כעם ה', עם התורה...".⁷

מבחינות ידועות הייתה אגו"י, לכל הפחות בשנותיה הראשונות, תנועה "פלורליסטית" למדי – "נהרא נהרא ופשטיה [=נהר נהר ונתיבו]", כפי שנקבע על ידי ראשיה ב-1923. אומנם "מועצת גדולי התורה" שלה, שעיימה נמנו כמה מגדולי התורה באותה עת, התוותה את הקו האידיאולוגי, אולם יהודים מערב-אירופיים, גרמניים בעיקר, הובילו אותה בפועל. הלכה למעשה עד מלחמת העולם השנייה שכנה הנהלת התנועה בפרנקפורט, ובין מובילי דרכה נמנו גם דמויות כגון ד"ר יצחק ברויאר (1883–1946) – משפטן, איש הגות ותלמיד חכם, נכדו של רש"ר הירש והתגלמות מובהקת של תנועת "תורה עם דרך ארץ" המערב-אירופית (ולמים גם ממנהיגי פא"י והוגיה).⁸

מראשיתה של תנועת אגו"י התקיימו בה אפוא בצוותא שני כוחות הפוכים במידה רבה – שלא לומר סותרים.⁹ מקימה של אגו"י היו ברובם יהודים ממערב אירופה, חניכי הגותו של רש"ר הירש. לעומתם, גדולי התורה שהיו שותפים למפעל זה ויהודים רבים ממזרח אירופה שנטלו בו חלק נטו להסתייג מכל הנוגע ללימודים אקדמיים, לימוד שפות ועוד. חשוב להדגיש כי יהודים אלה של מזרח אירופה לא ראו בעין יפה השכלה אקדמית ואימוץ אורח חיים מודרני אך היו אנשי מעשה במלוא מובן המילה – עמלי כפיים, סוחרים זעירים ומיעוט תעשיינים – ובוודאי לא חרדים במובן המשמש בימינו בעקבות עלייתה של "חברת הלומדים".

תנועת אגו"י פעלה במגוון תחומים, ובמובנים ידועים שאפה להעמיד אלטרנטיבה לתנועה הציונית. היא הקימה סניפים באירופה ומחוצה לה ונמנעה משיתוף פעולה עם התנועה הציונית – ובכלל זאת אסרה על החברים בה לקבל מימון מקרנות ציוניות כגון קק"ל וקרן היסוד. מבחינה עקרונית ביקשה אגו"י לפעול בתחום של יישוב ארץ ישראל, הקמת יישובים חקלאיים, רכישת אדמות וכל כיוצא בזה. לשם כך – וכיוון שאסרה על חבריה ליטול כספים מקק"ל ומקרן היסוד – הקימה ב-1923 את "קרן היישוב": "זרוע פיננסית של אגודת ישראל לבנייה כלכלית ודתית של ארץ הקודש", השואפת "לאיחודם של העם היהודי וארצו מחדש תחת שלטון האלוקים".¹⁰ בפועל, כפי שנראה בהרחבה להלן, היא מיעטה לפעול בתחום זה והקצתה לעניין משאבים מוגבלים ביותר, וגם אלו שהקצתה – הגיעו לידיים הלא-נכונות.

באמצע שנות השלושים, משהפכה הציונות למייצגת המובהקת של העם היהודי בארץ ישראל, ולנוכח האנטישמיות המתגברת באירופה וההקצנה הערבית בארץ ישראל, חל מפנה דרמטי ביחסה של אגו"י לסוכנות היהודית – שהסתדרות הציונית שלטה בה – והיא החלה לשתף פעולה עם התנועה הציונית בעניינים שונים, גם אם באופן מסויג וחלקי.¹¹ בהמשך, משהוקמה המדינה – ותוך לבטים לא מעטים – הפכה התנועה לרשימה פוליטית וייצגה את הציבור החרדי בארץ. בבחירות הראשונות לכנסת רצה אגו"י במסגרת "החזית הדתית המאוחדת", ובכל מערכות הבחירות לאחר מכן רצה בנפרד. בשלהי שנות השמונים נפל דבר בפוליטיקה החרדית והמפלגה הוותיקה התפרדה לשתי מפלגות: "אגודת ישראל" המייצגת את הציבור החסידי, ו"דגל התורה" המייצגת את הציבור הליטאי.¹² גם "מועצת גדולי התורה", מוסד שהוקם כאמור עם הקמתה של אגו"י, פוצלה ונהפכה לשתי מועצות: מועצה חסידית ומועצה ליטאית.

מכרמכורט לירושלים: הסניף הירושלמי של אגודת ישראל

מרכיב נוסף חשוב לענייננו הוא המתח בין אגו"י העולמית לבין הסניף הירושלמי שלה.¹³ סניף אגו"י בארץ ישראל הוקם בירושלים בראשית שנות העשרים ונשבו בו רוחות קנאיות, אנטי-ציוניות במפגיע – ברוח "נטורי קרתא" דהיום (לצד רוחות פרגמטיות).¹⁴ די אם נציין כי בעוד הראי"ה קוק נמנה בתחילה עם רבני אגו"י העולמית,¹⁵ הרי הסניף הירושלמי-קנאי של אגו"י הוא אשר מירר את חיי הראי"ה וקידש עליו מלחמה.

אומנם נעשו ניסיונות מצד אגו"י העולמית למתן את פעילותם של קנאי ירושלים, אך לא ננקטה כל פעילות ממשית והללו המשיכו בשלהם.¹⁶ במבט רחב יותר היה בכך משום מאפיין שיחזור על עצמו בהתנהלותה של אגו"י והיהדות החרדית בכללה: הקיצונים מתווים את הדרך, לעיתים בעזרת פעולות אלימות, ואילו המתונים – ובכללם הרבנים המתונים – נאלצים להחשות, לחשוך שפתיים ולאמץ את עמדות הקנאים המאגפים שוב ושוב מ"מין". כאשר לאיגוף הקנאי נוספת הצדקה דתית – או צדקנות דתית – הדבר מסוכן כפליים; כאשר נלווית לו אלימות – שבעתיים.

הדגמה מובהקת לאופי העימות בין אגו"י העולמית לבין הסניף הירושלמי-קנאי שלה – והדגמה להשלכותיו הרוח הגורל עד ימינו – מצויה בשאלת אופי בתי הספר ביישוב החדש.¹⁷ מנהיגי אגו"י העולמית הבינו כי כדי לבצר את השפעתם ביישוב החדש המתהווה בארץ ישראל, מן ההכרח להקים בתי ספר מודרניים שיילמדו בהם מקצועות חול ושפות ותונהג בהם שיטת לימוד מודרנית (בשפה העברית); אך מנהיגי הסניף הירושלמי-קנאי התנגדו לכך נחרצות – ונתלו בהיותם "בני המקום". בין היתר הם נתלו בחרם שהוטל שנים רבות קודם לכן בירושלים ("חרם השקאלעס") ונתפרש כמוסב על שינוי אופי החינוך בכל תחומה של ארץ ישראל.¹⁸ גם כאן האיגוף הקנאי

עשה את שלו והמתונים נאלצו לשתוק – וכמותם גם גדולי ירושלים שדעתם הייתה שונה מזו של הקנאים הירושלמים.¹⁹

עימות דומה נתגלע בקשר ללימודי אנגלית בתלמוד תורה של חסידי גור שהוקם בתל-אביב הצעירה וסונף לרשת החינוך של אגודת ישראל בשלהי 1929. בהסכמת רבם, הכניסו מקימי בית הספר לימודי אנגלית בתוכנית הלימודים, אולם הדבר לא מצא חן בעיניהם של קנאי ירושלים שמיהרו לגייס למאבקם את הרב זוננפלד מירושלים – והלה הורה כי ה"חרם" חל גם על המוסדות ביישוב החדש.²⁰

דוגמה נוספת – חשובה ועקרונית – היא מאבקם של הקנאים הירושלמים בבית הספר "חורב" ובמקימיו, יהודים יוצאי גרמניה. בבואם ארצה, לבנות ולהיבנות, פגשו יהודי גרמניה שחונכו על ברכי תנועת "תורה עם דרך ארץ" את זרמי הראשית של החרדיות כפי שהיא מוכרת לנו כיום – העשויה בדמותו כצלמו של הסניף הירושלמי של אגו". רבים מיהודי גרמניה לא הזדהו עם המפעל הציוני החילוני ובכל זאת לא יכלו להסכין לאורחות חייה של הקהילה החרדית הירושלמית. עימות זה בא לידי ביטוי גלוי במאבק שניהלה העדה החרדית בירושלים סביב הקמת בית הספר "חורב" בשנות השלושים.²¹ יהודי גרמניה היו "חרדים" במובן אחר: קהילותיהם נוסדו מתוך עימות גלוי עם הרפורמה ועל בסיס רעיון הפרדת הקהילות ובכל זאת הם לא יכלו להשלים עם שלילת לימודי החול, ההתבססות על כספי החלוקה וצורת החיים הירושלמית, על לבושיה ושלל פגמיה.²² הוא הדין ליוצאי פולין: רבים מהם היו אנשי עמל, סוחרים זעירים ואף מיעוט תעשיינים, ואילו "הבטלנות הירושלמית" ורבני הקיצונים בירושלים לא היו לרוחם כלל. אכן, ברבות השנים, כפי שעוד נראה, נדמו החרדים גם ביישוב החדש לבני היישוב הישן.

אחתום פרק זה בשאלת ההתבדלות של אגו"י ממוסדות היישוב העברי בארץ ישראל. בינואר 1928 אישרה ממשלת המנדט את "חוקת הקהילות" שהגדירה את המושג הפוליטי "כנסת ישראל" – התארגנות היישוב העברי בארץ ישראל המנדטורית לשם בחירת מוסדות שלטון עצמי. חוקת הקהילות קבעה כי כל יהודי בארץ ישראל שייך באופן אוטומטי ל"כנסת ישראל", ואם הוא חפץ לפרוש ממנה – עליו להודיע לרשויות השלטון. בפועל, הפכה החברות ב"כנסת ישראל" למימוש הרעיון הציוני, והפרישה ממנה – להתנגדות לציונות. הסניף הירושלמי של אגו"י דרש מכל חבריו לפרוש מ"כנסת ישראל" וראה בחומרה מקרים של חוסר פרישה. לעומת זאת, רבים מהעולים החדשים מגרמניה ומפולין, חברי אגו"י, לא הסכימו לציית להוראה זו ולא ראו "עוד האפשרות להקים עדה חרדית מיוחדת" בארץ ישראל.²³

מוורשה לתל-אביב: תנועות פועליות־אגודאיות בשנות העשרים

נשוב אחורה אל שנות העשרים. באותן שנים החלו לצוץ בפולין התארגנויות שמטרתן

לסייע לפועל החרדי בעניינים כגון שמירת שבת וכשרות. מצבם הכלכלי של היהודים בפולין באותה עת היה בשפל המדרגה, ורבים מהם השתכרו למחייתם בעבודות כפיים פשוטות וקשות – ונוצלו על ידי בעלי הון, מהם יהודים חרדים, חברים מכובדים באגו"י. אגו"י, שהדאגה ליהודים אלה לא עמדה בראש מעייניה (ולהפך), ביקשה להשאיר בחיקה את הצעירים שנטו לתנועות הפועליות, ועל כן הסכימה שהתאגדויות אלו יישאו את שמה – לא בלי חשדנות יתרה ותביעה לציאות מוחלטת.²⁴ התאגדויות אלו עסקו גם בענייני חינוך כגון מסגרות לימוד תורה לפועל החרדי.²⁵

במאי 1922 נוסדה מבחינה רשמית תנועת פועלי ישראל אגודת ישראל בפולין. בין האישים שעמדו בראש התארגנות זו היה הרב יהודה ליב אורליאן (1900–1943), אישיות חינוכית יוצאת דופן, כפי שתואר על ידי מכיריו, הוגה דעות ועסקן ציבורי רב פעלים שנרצח בשואה. בין היתר חיבר הרב אורליאן מסה רבת חשיבות, מין מניפסט חברתי חרדי, הנושאת את השם "לשבעים ולרעבים". במסה זו התווה אורליאן את דרכה של פא"י ונכתבו בה בין היתר השורות הבאות:

פועלי אגו"י היא ראשית כול – רעיון. היא שואפת בעיקר להקים את החיים על שני היסודות של היהדות שהם הצדק והאמונה. רעיון זה איננו חדש, ימיו כימי היהדות.²⁶

פועלי אגו"י היא הסתדרות רעיונית המטפלת גם בארגון מקצועי. הארגון המקצועי הוא רק אמצעי; באמצעים יש להשתמש במידה ובמשקל. אסור להפריז ולעבור את הגבול. המטרה שלנו היא תקון העולם במלכות ש"ד. רעיון אינו ניתן למידה ומשקל. הוא פורץ כל גבולות. לגביו אין כל מקום לחישובים... כל המעלה את החומר על הנס משפיל את פא"י למין ארגון של סוחרים זעירים. בזה אנו מחליפים מלחמת גבורה למען רעיון נצחי בגבורתו של "מנחם מנדל" למען ככר לחם.²⁷

עלינו ראשית כול לקבוע את היסודות הרעיוניים והמעשיים של תנועתנו: אידיאליזם תורתי, צדק אלקי ועצמאות. (1) העמדנו לנו למטרה לעורר את מסירות הנפש היהודית למען התורה האלקית הנצחית; להלהיב את השאיפה לחיים רוחניים נעלים... (2) מטרתנו להלחם למען הצדק האלקי המוחלט; יש להסביר לכל פועל יהודי כי אין חיים יותר שלמים, יותר מאושרים ויותר משוחררים מאלה הנכנעים לחוקתה ולרוחה של התורה. (3) אנו שואפים להנחיל לפועל היהודי את העצמאות, לעורר בו את כוחות היצירה כדי שיקים בכוחותיו הוא עמדות כלכליות עצמאיות...²⁸

כעבור שנתיים, ב-1924, הוקם סניף של פא"י גם בארץ ישראל – בירושלים. סניף אגו"י הירושלמי פרש את חסותו על פא"י הירושלמית אך בפועל תקע מקלות בגלגליה. בשלהי 1926 נקלעה פא"י הארץ-ישראלית לקשיים כלכליים ניכרים. אגו"י לא נחלצה לעזרתה ופא"י שבפולין ניסתה לסייע בידה בלא הצלחה והיא חדלה להתקיים.

היחסים בין פא"י ואגו"י בפולין היו מורכבים כבר מראשיתם. באמצע שנות העשרים החליטו ראשי פא"י בפולין להתנתק מאגו"י ולפעול כתנועה פוליטית עצמאית

וכאיגוד פועלים – ובמאורע זה יש לראות את נבטי העימות שילך ויתפתח בעשורים הבאים בין פא"י לאגו"י בארץ ישראל.²⁹ גם בהמשך, לכל אורך שנות קיומה בפולין, היו יחסי פא"י ואגו"י מעורערים.

המפנה בקורות תנועת הפועלים האגודאית בארץ ישראל – ובכלל – חל ב-1933. כבר קודם לכן, לנוכח עלייתם הגוברת והולכת של צעירים מפולין ומגרמניה, נעשו ניסיונות להקים מחדש את סניף פא"י בארץ ישראל – ולמעשה, להקים סניף של אגו"י ביישוב החדש, נוסף על הסניף הירושלמי המזוהה עם היישוב הישן, אשר הרחיק את הציבור הארצישראלי מאגו"י בכללה ומנע ממנה לבצר את מעמדה ביישוב העברי המתחדש. לשם כך נשלחו ארצה שני פעילים ותיקים: יעקב לנדוי, כשליח אגו"י הגרמנית; ובנימין מינץ, כשליח מטעם אגו"י הפולנית.³⁰ דף חדש נפתח אז בתולדות פא"י בארץ ישראל עד שהפכה לימים להרבה יותר מהתאגדות פועלית המסונפת לאגו"י.

בנימין מינץ (1903–1961) היה דמות ססגונית ורבת פעלים, ומי שעתיד לעמוד בראש פא"י בימיה הגדולים. מינץ נולד בפולין למשפחה מיוחסת שהשתייכה לאלטיטה של חסידות גור; וכבחר צעיר עסק בכתובה תורנית ופובליציסטית. הוא נישא ועלה ארצה בראשית שנות העשרים והיה שותף לניסיון ההתיישבות הראשון ב"מחנה ישראל" (ראו בהרחבה להלן). כישלון ניסיון ההתיישבות לצד המשבר הכלכלי של 1927 הביאו את בני הזוג מינץ לשוב לפולין לתקופת ביניים. בתקופה זו שב מינץ ועסק בכתובה פובליציסטית בעיתונות היידית, ובין היתר עסק רבות בשאלת ארץ ישראל ובעידוד לעלייה לה. ב-1933 נשלח מינץ ארצה מטעם אגו"י, ועד מהרה הפך לרוח החיה באופני פא"י. מכאן ואילך ליוותה דמותו את פא"י בכל מצעדיה. הוא התווה את הקו המרכזי בה וקשר קשרים שונים ורבים ביישוב החדש – מבן-גוריון וברל כצנלסון ועד "הפועל המזרחי".³¹ כישרונותיו ופעולותיו הקימו לו מעריצים רבים לצד מתנגדים ויריבים מבית.

אנשי הסניף הירושלמי של אגו"י הבינו עד מהרה כי מינץ ולנדוי נשלחו ארצה על ידי אגו"י כדי לבסס את מעמדה ביישוב החדש ולפעול בכיוון אחר מזה שהתווה הסניף הירושלמי. הדבר לא היה לרוחם והם הצרו את צעדיהם של מינץ ולנדוי – שניהלו מערכת קשרים עצמאית עם אגו"י העולמית מעל ראשם של אנשי הסניף הירושלמי.³² במסגרת פעילותם ביישוב החדש ניסו לנדוי ומינץ לבדל עצמם מהסניף הירושלמי. בין היתר הם כתבו כי המאבק על חוקת הקהילות והחובה האגודאית לפרוש מ"כנסת ישראל" פוגעים נואשות במעמדה של אגו"י ביישוב החדש.³³

בהמשך, בספטמבר 1934, הקימה פא"י עיתון משלה, "שערים", שבתחילה היה שבועון ובהמשך יומון;³⁴ קריאה במדוריו של העיתון מלמדת על אופייה של פא"י ועל הנושאים שהעסיקו אותה. רבה של פא"י היה הרב מאיר קרליץ, אחיו הבכור

של ה"חזון איש" (להלן: החזון"א), שכינה בתפקיד זה עד פטירתו.³⁵ פא"י גם הקימה שלוחות שונות ברחבי אירופה.³⁶ תנועת הנוער עזרא, שהוקמה כבר ב-1915, הייתה מסונפת מבחינה מעשית לפא"י – הן בארץ ישראל הן בחו"ל – הגם שלא הייתה שייכת לה מבחינה רשמית.³⁷

פרשת "מחנה ישראל" והיחס ליישוב הארץ

פרשה היסטורית חשובה שחידדה את ההבדלים בין תנועת האם לתנועת הבת – וחידדה את יחסה של תנועת האם ליישוב הארץ – הייתה פרשת מחנה ישראל ושלושת ניסיונות ההתיישבות הכושלים במקום.³⁸

בשלהי 1924 רכשה אגו"י 4,000 דונם בעמק יזרעאל בסמוך לכפר הערבי אנסאל (כיום סמוך לעפולה). ההתיישבות בעמק יזרעאל עמדה אז בראש מעייניה של התנועה הציונית ואגו"י החרתה-החזיקה אחריה. אלא שלאגו"י לא היו האמצעים לקניית קרקעות והכשרתן, ולכן כאשר ביקשה לרכוש קרקעות בארץ ישראל – עשתה זאת באמצעות מכירת חלקות לאנשים פרטיים שהעבירו לה את הכסף לרכישתן (הגם שלא כולם התכוונו לעלות מייד ארצה); בכמה מקרים נמכרה חלקה אחת כמה פעמים לכמה אנשים.

בקיץ 1925 עלתה קבוצת מתיישבים מגוונת מקרב חברי אגו"י – עולים מפולין ומגרמניה ובני היישוב הישן בירושלים – לאדמות אלו שנקראו מעתה "מחנה ישראל". ההתחלה הייתה מעודדת ומשמחת: אגו"י התהדרה ביישוב החרדי החדש, רבנים ואישי ציבור ביקרו במקום (כולל הראי"ה קוק, שבלילה שבו לן במקום, במהלך ביקורו, אף נטל חלק בשמירה) ועוד ועוד. אך הקשיים מיהרו לבוא; וברובם היו אלו ענייני ניהול, הכשרה וגיוס כספים שבהם נכשלה אגו"י כליל (בין היתר היא הסתמכה על תוכניות חקלאיות-כלכליות בלתי מציאותיות שנדחו על ידי מומחי התנועה הציונית אך אומצו על ידי "מומחי" אגו"י). מקץ שנה, בקיץ 1926, לאחר שורת עימותים בין המתיישבים ואגו"י ומפח נפש רב, נעזבה הנקודה. כישלון ניסיון ההתיישבות הראשון במחנה ישראל היה תוצאה של כמה גורמים – ובראשם אוזלת ידה הכמעט-מכוונת של אגו"י בארץ ובחו"ל.³⁹

כעשור שנים לאחר ניסיון ההתיישבות הראשון, נעשה ניסיון התיישבות נוסף באדמות מחנה ישראל.⁴⁰ בקיץ 1934 עלתה קבוצה של חברי פא"י להתיישב באדמות אלו. עד מהרה הוקם בראש הגבעה מבנה מרשים, מעין מצודה מבוצרת, שאמור היה לשמש מרכז החיים של היישוב המתקדם, ובו כמה חדרים, בית כנסת (הכולל עזרת נשים וגומחה לארון קודש), גג רחב ממדים ומגדל עצום. המבנה, הקיים עד היום, שוכן בראש גבעה ועשוי כמין ספינה בלב שדות עמק יזרעאל. מראש המגדל אפשר לצפות בעמק יזרעאל כולו, בהר תבור הסמוך, בהרי נצרת מצפון-מזרח ובגלבע מדרום.

כאשר ניצבים בראשו קל לדמיין את חדות היצירה שפיעמה בחלוצים שבאו למקום. אלא שעד מהרה נבעו סדקים גם בניסיון התיישבות זה. אגו"י אומנם העמידה את האדמות לרשות החלוצים אך לא העניקה להם ציוד ותקציב בסיסי שיאפשרו לנקודה להתפתח – ובידה השנייה מנעה מהם להיעזר בקרנות הציוניות. ערביי הכפרים הסמוכים הרבו להטריד את המתיישבים, ולכן תרמה גם העובדה שצינור הנפט עיראק-חיפה עבר בשטחי מחנה ישראל. כישלוננו של הניסיון השני היה עניין של זמן ואכן בקיץ 1937 ננטש המקום שוב – גם בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ז. ניסיון התיישבות נוסף, שלישי במספר וקצר ימים, נעשה בפברואר 1938 אך גם הוא לא עלה יפה. בנובמבר 1938 נטשו חברי פא"י את המקום סופית – וכך נחתם ניסיון ההתיישבות החרדי באדמות מחנה ישראל.⁴¹

סיפורו של מחנה ישראל מייצג בקליפת אגוז את יחסה של אגו"י ומוסדותיה להתיישבות בארץ ישראל באותה תקופה ואת ההבדלים בין תנועת הבת ותנועת האם – שהוסיפו להתחדד.⁴² השבר שחשו חברי פא"י כלפי אגו"י שבצילה חסו מתואר בדבריו של מינץ ב"דאר היום":

צעירים טובים, בעלי שאר רוח, האמינו בתום לבם כי יגיעו פעם אל המנוחה ואל הנחלה, הלכו למקום סכנה, עבדו עבודה מייגעת ומפרכת ... אכלו לחם צר ... עומדים כעת מאוכזבים מכל תקוותיהם וחלומותיהם ... דלים וריקים עומדים המתיישבים מבלי פרוטה לפורטה ... ועל כולם – חורבן עולמם הפנימי, אובדן האמונה בצדקת אגו"י ... על אגו"י לענות על השאלות האלו. היא ניצלה את חלוציה למען הגדיל את חינה ולרומם את ערכה ...⁴³

על אדמות מחנה ישראל יושבים כיום קיבוץ דברת והיישוב אחוות-ברק (שכן קק"ל קנתה את השטח מאגו"י). המבנה המרשים שהקימה אגו"י עומד כיום נטוש ומוזנח בין הקיבוץ ליישוב.⁴⁴ למול היישובים הפורחים והשדות המוריקים, יש בו – בגומחת ארון הקודש הריקה, בחלונותיו הפרוצים לכל רוח ובעשבים העולים בקירותיו – משום עדות אילמת, חזקה מכל צעקה, לחדלונה של אגו"י בכל הנוגע לעשייה ההתיישבותית בארץ ישראל, מאז ועד היום.

מכנה ההסתייעות בקרנות הציוניות והנאמנות הכפולה

לצד הקבוצה שעלתה ל"מחנה ישראל", התקיימו שתי קבוצות "הכשרה" של פעילי פא"י שביקשו להקים התיישבות חרדית והתגוררו במקומות ארעיים עד שיימצא להם מקום קבע. חבורה אחת שכנה באזור כפר-סבא ונקראה "נוער אגודתי כפר-סבא", ואילו החבורה השנייה שכנה באזור גדרה ונקראה "חפץ-חיים" (ככינוריו של ר' ישראל מאיר הכהן מראדין; הקבוצה התאגדה כמה שבועות לאחר פטירתו). שתי הקבוצות לא שכנו על אדמות משלהן אלא במקומות עראי.

ב-1939 הגיע לחבורת "נוער אגודתי כפר-סבא" הרב ד"ר קלמן כהנא (1910–1991) ושימש במקום מדרין ורב. מאז נכרכה דמותו בפא"י לבלי התר: כהנא יהיה לימים שותפו הנאמן של מינץ בהנהגת פא"י, חבר בתשע כנסות וסגן שר בממשלות ישראל מטעם פא"י. הרב ד"ר כהנא היה בוגר בית המדרש לרבנים בברלין ופעיל ציבור רב מעש בענייני ארץ ישראל. הוא היה גם תלמיד חכם מופלג ומחבר פורה;⁴⁵ וגדלותו התורנית משתקפת בספריו הרבים ובחיבורים שההדיר. כהנא עסק רבות בסוגיות הלכתיות שעוררה התיישבות יהודית דתית חקלאית והקים את "בית המדרש להלכה בהתיישבות" – מוסד הדגל החרדי בענייני מצוות התלויות בארץ עד היום. דמותו מייצגת במובנים רבים את דמות איש המעלה שביקשה להציב פא"י: אדם המסור לתורה ולימודה, סמוך על שולחנם של גדולי התורה, נוטל חלק בעולם המעשה ובעל אופקים רחבים. דמותו מלמדת על גודל ההחמצה שבדעיכתה של פא"י והתכנסותו של המונח "חרדי" לתבנית חד-משמעית.⁴⁶

חברי הכשרת "חפץ-חיים" הבינו כי ללא סיוע מצד הקרנות הציונות לא יוכלו להמשיך ופנו להנהגת אגו"י כדי שתאשר להם את הדבר. אולם אגו"י סירבה להפצרותיהם. למעשה, עד 1944 לא הצליחה פא"י – ואגו"י – להקים ולו יישוב קבע אחד. בכל השנים הללו ניסו ראשי פא"י ומתיישבי חפץ-חיים לקבל את אישורה של הנהגת אגו"י ליטול כספים וסיוע מהקרנות הציוניות.⁴⁷ בכל השנים הללו סירבה הנהגת אגו"י לאשר את הדבר וכתבה להם: "עד כמה שידועות לי הדעות של רוב מועצת חכמי התורה והועד הפועל, אין כל סיכוי לכך... לא נשליך אבן על אלה אשר מבחינה כלכלית אינם יכולים לעמוד בניסיון"; והוסיפה "אדרבה, אנו נחפש באהדה דרכים כדי לתת לידידינו הצעירים חיוק גדול ביותר גם בעתיד כדי להאט את המיזוג הפנימי עם האידיאולוגיה הציונית ח"ו...".⁴⁸

בשלהי 1943 – מקץ פרשת מחנה ישראל, משהבינה הנהגת פא"י כי יישוב הארץ אינו עומד בראש מעייניה של אגו"י ולאחר לבטים עזים – פנו אנשי פא"י לקק"ל וקרן היסוד בבקשה שיוקצו להם קרקעות וייתן להם תקציב לצורך ביסוס קיבוץ חפץ-חיים והקמת נקודות התיישבות נוספות.⁴⁹ פנייה זו נעשתה על דעתו של החזו"א שעזמו עמד הרב קלמן כהנא בקשרים הדוקים.⁵⁰ עובדה זה אכן אפשרה להם להקים ב-1944 את קיבוץ חפץ-חיים במשכנו הנוכחי סמוך לגדרה – שמתיישביו הראשונים נמנו עם שתי ההכשרות שנמנו לעיל, "נוער אגודתי כפר-סבא" ו"חפץ-חיים". קיבוץ חפץ-חיים היה מאז סמל ההתיישבות של פא"י ואולי המזוהה ביותר עימה.

בחגיגה שנערכה לרגל הנחת אבן פינה למבנה קבע בקיבוץ, בקיץ 1945, הכריז הרב כהנא "אבל נשארנו נאמנים וקשורים לאגודת ישראל ולפועלי אגודת ישראל".⁵¹ הדבר נעשה במענה לבקשתו של נשיא אגו"י, יעקב רוזנהיים, שביקש מהם כי למרות הסתייעותם בקרנות הציוניות, יכריזו על נאמנות עקרונית לאגו"י.⁵² בכל השנים הללו העמידה אגו"י את אנשי פא"י בפני מצב בלתי אפשרי: היא הגבילה אותם מהסתייעות

בכספי הקרנות הציוניות אך לא הציעה כל חלופה ראויה. מצב עניינים זה היה אופייני ליחסה של הנהגת אגו"י לפא"י.

ההחלטה על ההסתייעות בקרנות הציוניות לצורך הקמת יישובים הייתה נקודת מפנה בפועלה ההתיישבותי של פא"י. בשנים לאחר מכן הוקמו בזה אחר זה קיבוצים ומושבים רבים – רובם בחבל שורק.⁵³ פא"י הקימה גם שיכוני פועלים בערים: בתל-אביב, בפתח-תקווה, ברחובות ובקריית-אתא, הקימה גם מוסדות חינוכיים וקלטה עלייה. בהקשר זה יש לציין כי לאחר השואה פעלה פא"י במרץ רב למען הניצולים באירופה והשקיעה מאמצים ניכרים בחיפושים אחר ילדים שהופקדו אצל נוכרים ובמגורים. בתחום זה נודע במיוחד מינץ, שערך כמה מסעות ארוכים לאירופה וארגן עשרות שליחים שיצאו לאירופה כדי לסייע לניצולים.⁵⁴

להתיישבות החרדית נודע תפקיד חשוב גם בהקשר התורני-הלכתי. כבר בראשית דרכם פנו חברי פא"י לגדול הדור באירופה, הרב חיים עוזר גרודזנסקי, בשאלות הלכתיות שונות הנוגעות למשק חקלאי בארץ ישראל. הרב גרודזנסקי הפנה אותם למיודעו הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזו"א, שעלה זה לא מכבר ארצה והיה באותם ימים דמות אנונימית ביותר. בין התנועה ואנשיה ובין החזו"א נרקמו קשרים עמוקים. השאלות שהובאו לפתחו של החזו"א היו שאלות חמורות, ומענה להן דרש ממנו עיסוק נרחב במצוות התלויות בארץ. אחד ממוסרי השמועה המובהקים בסוגיות אלו היה רב הקיבוץ חפץ-חיים, הרב כהנא, שהיה לאחד מתלמידיו הקרובים של החזו"א.

עניין ראוי לציין הוא התנהלותם של יישובי פא"י בשנת השמיטה. בשונה מיתר נקודות היישוב הדתיות בארץ ישראל, יישובי פא"י החקלאיים לא הסתמכו על "היתר המכירה" (המזוהה כיום עם הראי"ה קוק, אף שקדמו לו בעניין זה כמה רבנים) – פתרון הלכתי המאפשר לעבד את הקרקעות בשנת השמיטה באמצעות מכירתן לנוכרים. היה זה בהוראתו הישירה של החזו"א ומן הדגלים המפורסמים והמובהקים של יישובי פא"י. עד היום, יישובי פא"י אינם מסתמכים על היתר המכירה ומסתמכים על פסיקותיו של החזו"א בשמיטה ובכלל.⁵⁵ חלק ניכר מהפתרונות ההלכתיים לשנת השמיטה החלו להתגבש בקיבוץ חפץ-חיים.⁵⁶

הקשרים בין החזו"א ופא"י הלכו והתהדקו. כך כתב החזו"א במחברת המבקרים של "נוער אגודתי כפר-סבא":

לשמחת לבב זכיתי לראות את הנוער אשר לבבו ער לתורה ולמצוותיה לקימה לעבדה ולשמרה בחדות עוז. אשרי עין ראתה אלה בימים האלה המוסיפים תקוה לישועות הנבאות לשיבת בנים לגבולם ומלאה הארץ דעת ה' ובגילי שמחה הנני חותם בברכה שיצליחו בכל פנותיהם ויזכו לראות בנחמת ציון...⁵⁷

כפי שנראה בהמשך, לימים התרחק החזו"א מדרכה של פא"י אך גם אז המשיך ונטה חיבה למתיישבים ולאנשי פא"י – ובמובנים מסוימים ראה בהם התגלמות חזונו לבניין

הארץ והיישוב ברוח התורה. יתרה מזאת, אפשר שזו הייתה בעיניו חברת המופת החרדית הרצויה. כפי שסיכם בנימין בראון, החזו"א לא שאף לייסד "חברת לומדים" ענקית אלא ביקש להקים מחדש את עולם התורה בארץ – כך שהיחידים המתאימים לכך אכן ישבו וילמדו תורה במשך שנים ארוכות. אולם החזון התפשט הרבה מעבר לגבולותיו המקוריים – כשם שפשרת אי-גיוסס של בחורי הישיבות התרחבה הרבה הרבה מעבר לכוונה המקורית – והיישוב החרדי החדש הפך דומה יותר ויותר ליישוב הישן הירושלמי.⁵⁸

הצבע ד': פא"י בממשלה ובכנסת ומעמדה של "דעת תורה"

בשנים שקדמו להקמת המדינה, שנות "המדינה שבדרך", פעלה פא"י בכמה זירות והייתה ממובילי התפיסה המצדדת בהקמת המדינה בקרב המחנה האגודאי.⁵⁹ ככלל, המוסדות הציוניים ראו בפא"י שותפה לדרך. "באגודת ישראל יש ריב פנימי, יש שם ציונים ולא ציונים. פועלי אגודת ישראל הם ציונים", קבע בן-גוריון.⁶⁰ פא"י עצמה ראתה את הדברים אחרת ולא הגדירה עצמה ציונית. בבחירות לכנסת הראשונה רצה פא"י במסגרת החזית הדתית המאוחדת; ובבחירות לכנסת השנייה (יולי 1951) ברשימה עצמאית תחת האות ד'. יחד עם המפלגות הדתיות האחרות ניהלה פא"י מאבקים על דמותה היהודית של המדינה הצעירה – בין היתר סביב שמירת שבת וכשרות בצה"ל והחינוך במעבדות.

חברי פא"י והנהגתה התייחסו להקמת המדינה כמאורע היסטורי ניסי (וכמוהם נהגו באותה עת גם ראשי אגו"י).⁶¹ "שעה גדולה וכבירה היא לעם כולו", כתב הוועד הפועל של פא"י לאחר הכרזת המדינה, "שעת מפנה בתולדות עם ישראל, שעת שיבה לארצו וקבוץ גלויותיו...".⁶² ימים אחדים לאחר החלטת האומות המאוחדות, קרא מאמר המערכת של "שערים" לחברי פא"י להיות "ראויים לשעה הגדולה!!" ותבע מ"כל יהודי החרד לדבר ה" ל"התאחד והתלכד בשעת הרת עולם זו כאיש אחד בקול אחד למען מדינה יהודית מגשימה תורת חיים ואורחות מוסר".⁶³ בה בעת חששו מנהיגי פא"י מאופייה החילוני של המדינה. "קיומה הגשמי הפוליטי הכלכלי של המדינה היהודית קשור ותלוי במהותה הרוחנית. על כן חרדה אופפת אותנו לקראת התפקיד הנעלה. ... על היהדות התורתית להציל את ארץ ישראל, את המדינה העברית למען עם ישראל", כתב הרב כהנא לאחר החלטת האו"ם.⁶⁴

ומכאן – ליום קטנות.

בעבודתה בכנסת נדרשה פא"י לשאלת "דעת תורה" בסוגיות פוליטיות והמבחן לא איחר לבוא.⁶⁵ שתי פרשיות שהתחוללו בשנים לאחר קום המדינה העמיקו את הפער בין פא"י לאגו"י ויצרו שבר שלא נתאחה מאז. הן העמידו בסימן שאלה את יחסה של פא"י לרבני אגו"י ואת ציזונה המוחלט להוראותיהם; והן אף שרטטו במובנים מסוימים

את יחסי הכוחות בין הרבנים לבין נבחרי הציבור כפי שהם מתקיימים כיום בפוליטיקה החרדית – ובאופן רחב את היקף תחולתה האינסופי של דוקטרינת "דעת תורה".⁶⁶

פרשייה אחת הייתה העימות שהתגלע סביב סוגיית חוק השירות הלאומי ב-1952.⁶⁷ על שולחן הכנסת הונחה אז הצעת חוק השירות הלאומי שביקש לחייב כל בת שנפטרה מגיוס לצבא – בשירות לאומי. רבני אגו"י ועימם החזו"א התנגדו לחוק מכול וכול; בעקבות כך פרשו אגו"י ופא"י מממשלת בן-גוריון השלישית. בהקשר זה התקיימה פגישתם המפורסמת של החזו"א ובן-גוריון (שבה נאמר משל "שתי העגלות") אף שנושא השירות הלאומי כלל לא נידון בה. מגעים שנערכו בין כהנא ומינץ ובן-גוריון – ובהם הוסכם על דבר שינויים בחוק – הכשירו את הקרקע לכניסתה של פא"י לממשלה למרות זאת.

הכרעה עקרונית זו הדגישה את ההבדל בין פא"י לאגו"י בכל הנוגע לעשייה היישובית, כפי שהסביר הרב כהנא במאמרו "עם ההחלטה" ב"שערים":

משך שנים רבות הייתה קיימת בארץ ישראל תנועת אגודת ישראל אשר יסודותיה היו בנויים על שלילה. שלילת המציאות ואי-התחשבות בה הביאו לידי כך שלא שיתפה אגודת ישראל עצמה בכל מערכת היישוב ובניינו. אי-השתתפותה הביאה בהמשך הזמן גם לכך שהיא הפכה למחוסרת כל השפעה על ענייני היישוב וקידומו. חושבני שאין צורך להאריך בהסבר המצב שאליו הגיעה תנועת אגודת ישראל כי הדברים ברורים לכל רואה נכוחה. תנועת פועלי אגודת ישראל לא השלימה עם דרך זו...⁶⁸

הנהגת אגו"י זעמה על החלטתה העצמאית של פא"י וטענה כי אי-הציות להנחיותיה של מועצת גדולי התורה (להלן: מעגה"ת) הוא פשע בל יכופר. החזו"א שעד אז תמך בפא"י יצא חוצץ נגד כניסתה של פא"י לקואליציה ונקט מילים חריפות נגד הרב כהנא תלמידו הקרוב;⁶⁹ את עומק השבר ניתן להבין רק כאשר מבינים את גודל הקרבה. מכלל דבריו של החזו"א אפשר להבין כי הרב כהנא סבור היה שהתחום הפוליטי – "הוראה בשוק החיים" כלשון החזו"א – אינו עניין ל"דעת תורה" ועל כן אין להישמע בו בהכרח להוראותיהם של הרבנים. לאחר זמן ביקש החזו"א למתן את התגובה ולהימנע מלקרוע את החבל – אולם בפועל לא נהג כן. אכן, פא"י לא נכנסה לבסוף לממשלה – בסוף דצמבר 1952 הקים בן-גוריון את ממשלתו הרביעית בלעדית – אך פרשה זו סימנה ציון דרך בקרע שבין פא"י כמפלגה לבין אגו"י ורבניה, ובתולדות תפיסת "דעת תורה".⁷⁰

פרשייה שנייה שסביבה נפער פער שלא התאחה בין פא"י ואגו"י היא פרשיית כניסתה לממשלה של פא"י ב-1960.⁷¹ מעגה"ת אסרה על פא"י להיכנס לממשלה, הממשלה התשיעית בראשות בן-גוריון, אך ראשי פא"י מיאנו לשמוע בקולה – בטענה כי מדובר בהחלטה פוליטית בעיקרה – והחלו לנהל מגעים לקראת כניסה אפשרית לממשלה. לחצים אדירים ומכוערים הופעלו על הרב כהנא ומינץ, שעתיד היה לשמש כשר

הדואר בממשלה מטעם פא"י. מעגה"ת פרסמה החלטה שבה קבעה כי "ראשי פא"י הוציאו את עצמם מכלל החרדים לדבר ה"⁷² ממינץ, שהיה חסיד גור בכל מאודו, נמנעה הכניסה למוסדות חסידות גור. על אף הלחצים האדירים, מינץ וכהנא לא נכנעו – ופא"י נכנסה לממשלה.⁷³ כעבור כמה חודשים לא עמד לבו של מינץ בלחצים והוא לקה בהתקף לב – ומת כבן חמישים ושמונה שנים בלבד.⁷⁴

בפרשייה זו ובקודמתה בא לידי ביטוי יחסה האמביוולנטי של פא"י למעגה"ת. כבר ב-1934 ביקשה מעגה"ת להתערב בשאלה פוליטית-מעשית: שיתוף פעולה עם ההסתדרות הכללית בענייני עבודה. מינץ סבר אז כי אין לדבר כל קשר לפסיקה הלכתית, ויעקב לנדוי הבהיר כי אין זו עמדתו של מינץ לבדו וכי קיים רוגז רב בקרב אנשי פא"י על התערבות זו ו"בכלל מתחילים לחשוב את מועצת גדולי התורה כפיקציה בעלמא ודי לחכימא".⁷⁵ למעשה, במעגה"ת כיהנו רבנים מקרב אגו"י בלבד: זו סירבה לבקשת פא"י כי בגוף זה יהיו חברים גם רבנים מטעמה⁷⁶ והשתמשה בגוף רבני כדי לכפות על אנשי פא"י את הכרעותיה הפוליטיות. בהחלטות הלכתיות כביכול היו מעורבות – לפחות בעיני אנשי פא"י – ידיים עסקניות.⁷⁷

בכל השנים הללו ניצבה פא"י בפני דילמה עזה: מצד אחד, היא סברה שמעגה"ת היא גוף פוליטי (בייחוד כאמור לאחר שבקשותיה להכליל בגוף זה רבנים מטעמה נדחו); ומצד שני ההליכה אחר הוראות הרבנים הייתה אבן יסוד בזהותה החרדית. סיכם זאת יפה מינץ בנאום שנשא בפני חברי פא"י: "אינני חושב את מועצת גדולי התורה לפוסקים אבל עלינו להיזהר ולהתחשב עם דעתם היטב מפני שיש לנו ילדים ואסור לנו לחנך את הילדים ולעקור מליבם את האמונה ברבני ישראל ובגדולי התורה. לכן דרכנו טרגית וקשה מאוד בכול".⁷⁸ בנאום זה הוא גם הבהיר כי ישנם רבנים התומכים בהחלטות המפלגה אך הם עושים זאת בסתר: "ואז רב נותן לנו מכתב וזה לא לפרסום ... ואנחנו ג'נטלמנים ואיננו מפרסמים וזה מתנקם בנו ... יש לנו עשרות מכתבי 'דעת תורה' אבל לא לפרסום. כמו כן הייתה 'דעת תורה' לא לענות ל'המודיע' על השמצות ...".⁷⁹

לסיום ראוי לציון אחד האירועים הפוליטיים שבהם השפיעה פא"י על הפוליטיקה הארצית: הפלת ממשלת רבין הראשונה שלאחריה התחולל מהפך 77. בדצמבר 1976 הגיעו ארצה מטוסי אף-15 חדשים. לכבוד הגעתם נקבע ביום שישי, וחלק משרי הממשלה לא הספיקו לשוב לביתם לפני כניסת השבת. בתגובה הגישה סיעת פא"י – שלא הייתה חלק מהקואליציה – הצעת אי-אמון בממשלה. בהצבעה נמנעו שניים משלושת שרי המפד"ל (שהייתה חלק מן הקואליציה), ובעקבות זאת התפטר רבין מכהונתו כראש ממשלה והכנסת התפזרה.

אומנם בכל ימיה הייתה פא"י מפלגה קטנה – בשיא כוחה קיבלה 3 מושבים בכנסת – אך למן אמצע שנות השבעים איבדה פא"י גם מכוחה זה והחלה לדעוך. בבחירות

לכנסת ה-10 (1981) לא עברה פא"י את אחוז החסימה (שעמד אז על 1%) ומאז לא רצה לבדה והתמודדה בקונסטלציות שונות. בבחירות לכנסת ה-11 (1984) רצה פא"י עם מצ"ד (מחנה הציונות הדתית) של הרב דרוקמן. שמה של הרשימה המאוחדת היה "מורשה" והיא זכתה בשני מושבים. הרשימה המאוחדת לא האריכה ימים, ונציג פא"י אברהם ורדיגר היה לסיעת יחיד. בבחירות לכנסת ה-12 (1988) רצה פא"י ברשימה אחת עם אגו"י והכניסה נציג לכנסת, אך שמה נדחק משם הרשימה ובעיני רבים פא"י נעלמה. בבחירות 1992, הבחירות לכנסת ה-13, רצה פא"י שוב יחד עם אגו"י והפעם נציגה כיהן רק ברוטציה. בראשית שנות האלפיים ניסה בנו של ח"כ אברהם ורדיגר, חנוך ורדיגר, להחיות את פא"י אך ניסיון זה לא צלח.

פא"י כאורח חיים

עד עתה סקרנו את קורותיה ומפעלותיה של פא"י במישור הפוליטי, הרעיוני והמעשי. אך דמותה של פא"י אינה מתמצה בזאת: יותר משהייתה פא"י מפלגה, הייתה פא"י אופי ואורח חיים. מטבע הדברים קשה לנסח אורחות חיים במילים קצובות ובכל זאת ננסה.

פא"י הייתה דוגמה ומופת לאנשי מעשה שדבקו בתורה ובאורתודוקסיה בלא סייג; פא"י הייתה שם נרדף ליושרה ומסירות לתורת ישראל ולארץ ישראל; פא"י הייתה דוגמה לאהבת הארץ והעם שניצחה את הרתיעה החרדית המובנית – והמוכנת – מהמפעל הציוני החילוני, בלא להתערב עימו ולהפוך בשר מבשרו. פא"י הייתה גם דוגמה לאחדות כוחות למרות פערים מנטליים ועדתיים, ויפים לכאן הדברים שמסר הרב קלמן כהנא על אודות הגדרתה המקורית של אגו"י כמאחדת ויוצרת הרמוניה בין שבטי ישראל:

הרעיון של אגודת ישראל הוא הרעיון של קיבוץ גלויות. כל גלות וגלות התפתחה, התפתחה ופיתחה, פיתחה ערכים – חסידות, מוסר, העמקה בתורה, תורה עם דרך ארץ, הקפדה על ההלכה של יהדות הונגריה, כל אחד ואחד בדרכים שלו בעבודת ה'. קיבוץ גלויות, שאליו התכוון אותו הרעיון של אגודת ישראל – זהו קיבוץ גלויות של הרמוניה מלאה, לימוד של אחד מהשני מהדברים הטובים והיפים שישנם, בכדי ליצור שלמות יותר גדולה – זהו קיבוץ הגלויות הגדול והחשוב ביותר שיכול להיות.⁸⁰

פא"י נמנתה עם משפחת תנועות הפועלים שפעלו במחצית הראשונה של המאה הקודמת,⁸¹ אך כפי שראינו, כבר מאז הקמתה המחודשת ב-1933, הייתה הרבה יותר מאשר תנועת פועלים (ויש הסבורים שכלל לא הייתה תנועת פועלים במובן הרגיל) ולמעשה שימשה מודל אחר של סניף ארצישראלי של אגו"י – מעין דוגמה לחברת עובדים חרדית ביישוב העברי המתחדש. על פי דרך זו ברור גם מדוע הפכה פא"י לימים לתנועה הפוליטית המזוהה עם היהודים החרדים יוצאי גרמניה, ה"יקים".

שורשי המתח ביניהם לבין הסניף הירושלמי של אגו"י – סביב סוגיות של חינוך והתבדלות – שנסקרו לעיל מסבירים את התרחקותם של החרדים יוצאי גרמניה מאגו"י ואת הזדהותם עם פא"י, הגם שמרביתם לא השתייכו למעמד הפועלי ולהפך.

אנשי פא"י שאפו "להמשיך בשזור חוט הזהב של נאמנות לתורה הקדושה והתמסרות לקניניה, כפי שחונכנו בבית הורים בחוץ לארץ".⁸² מי מהם שהתיישב בקיבוץ סבר "כי המסגרת הקיבוצית בכוחה יהיה למלא את מקום בית אב מוכיח ואם דואגת, ליצור יחס חברים הדדיים למופת ולהראות קבל עולם מה כוחם של פועלים שומרי תורה ומצוות". הם חפצו "להסיר מעל היהדות החרדית את חרפת חוסר הפעילות ועקרות המעשה ולחשוף את כוחות היצירה הטמונים בה". מגמתם הייתה "להחזיר את עטרת התורה והמלאכה ולהראות לעין כל כי גם אחרי יום של עבודת כפיים מפרכת ומיגעית יש לאל ידניו להתעמק בדברי חז"ל ולשחות בים התלמוד".

דמותו של איש פא"י כפי שהתגבשה מאז הייתה דמות של איש הדר, יהודי "תורתי", "יהודי חדש" מסוג אחר,⁸³ הנאמן להלכה באופן מוחלט ומציית למוצא פיהם של תלמידי חכמים, ובד בבד עמל לפרנסתו, בעיר ובכפר, מסור לעניינים הלאומיים, ליישוב הארץ ולבניין המדינה – ואיננו ציוני. איש פא"י לא התעלם מצדדיה החילוניים של המדינה הצעירה אך גם לא ההין להגביה עוד את החומות. היה זה אדם המדקדק במצוות ועמל בתורה מתוך שאר רוח; אדם הרואה בתורה ובמצוות בסיס לרוחב דעת ולאהבת הבריות; אדם המתרכז בחלקים הגבוהים של המציאות ומתבונן עליה בעין טובה, במתינות ובבגרות.

הפא"יניק היה אפוא חרדי רחב דעת בדרכם של היהודים הדתיים יוצאי גרמניה, שהקפידו במצוות אך היו בעלי השכלה כללית; הוא אכן זוהה לעיתים עם דמות ה"יקה" הדתי – חרדי בנוסח מערב אירופי, אדוק וישר כסרגל. הפא"יניק התגייס לצבא ועמל לפרנסתו בענפי המשק השונים. הוא נשא בגאווה את דגל זהותו החרדית-אגודאית וראה בלימוד התורה את גולת הכותרת של עמל יומו.

בעוד אגו"י התרכזה בדאגה לצורכי היחידים והקהילות המתבדלות,⁸⁴ פא"י ואנשיה ראו לנגד עיניהם את האינטרס הלאומי – קודם לאינטרס המפלגתי-מגזרי – והטו גוום לשאת במשא הבניין הכבד. הודאתו של מינץ בעניין זה בפני חבריו בראשית 1954 מתמצתת היטב את כפילות הפנים הזו בדרכה של פא"י: "באמת אין דרכנו די ברורה ... אנחנו גם 'כלל ישראל' ואין מי שיעשה את ענייני 'כלל ישראל' ואז אנו מוכרחים לעשות הכול ..."⁸⁵ וכיוצא בזה ב"שערים": "אני גאה על כך שפא"י מעולם לא הייתה מפלגה במובן הצר של המילה ..."⁸⁶ ובלשונו של ח"כ אברהם גולדראט:

תנועת פא"י כתנועה פועלית-דתית אומרת ברורות: זהו האני מאמין שלנו. ישנם שני אינטרסים שאנו מעמידים אותם מעל האינטרס הפועלי-מעמדי והם: האינטרס הדתי העליון ואחריו הכלל ישראלי ... עמדתנו הושפעה הרבה מחישובים כלליים-מדינתיים.⁸⁷

ואכן, כפי שהראה יוסף פונד בספרו המקיף על תנועת פא"י, "תפיסה עקרונית לאומית זו של צורכי כלל ישראל שקודמים לדרישות אידיאולוגיות של פא"י הנחתה את נציגי פא"י בעבודתם הפרלמנטרית".⁸⁸ הייתה זו חרדיות מזן אחר – חרדיות המתעלה על האינטרס המגזרי-מעמדי ומעמידה בראש מעייניה את המפעל הלאומי לצד דבקות בתורה ומצוותיה.

אנשי פא"י הקימו יישובים, קלטו עלייה והתגייסו לצבא – כל זאת לצד הקפדה על קלה כחמורה, לימוד תורה אינטנסיבי והיוועצות ברבנים. בליבם רחשה אי-נוחות לא מסותרת נוכח החילוניות הפושה ביישוב העברי אך הם נמנעו מהתבדלות ומקריעת החבל. פא"י כרתה בריתות עם מפלגת השלטון גם במחיר איבה מבית; היא נכנסה תחת המחרשה ויכלה לה.

מדוע דעכה פא"י?

מה היו הסיבות לדעיכתה של פא"י? מדוע לא הצליחה להעמיד דור המשך ומנהיגות?

בספרו על פא"י עסק יוסף פונד בהרחבה בשאלת דעיכתה. פונד מנה כמה סיבות מעשיות שלדעתו הובילו לירידת קרנה של פא"י. בין היתר ציין פונד כי תפיסת עולמם של בני הדור השני של פא"י עוצבה במוסדות אגו"י או הציונות הדתית וכן כי פא"י לא התייחסה למרכיב העדתי בצורה ממוקדת (הגם שדאגה לעולים ולמצוקותיהם) ועוד.⁸⁹

עדה גבל, שעסקה בהרחבה בשנות צמיחתה של פא"י, ציינה בריאיון עיתונאי כי לדעתה דעיכתה של פא"י הייתה תוצאה של מלחמת ששת הימים: "במדינת ישראל שאחרי מלחמת ששת הימים היה הרבה יותר קשה להיות גם וגם. או שאתה ציוני או שלא, או שאתה ימני או שאתה שמאלני, תומך בהתיישבות ביו"ש או מתנגד. בפא"י היה משהו של גם וגם, וזה לא הצליח לשרוד".⁹⁰

על גבי כל זאת דומה שזינובם המתמשך של עסקני אגו"י בפא"י ואנשיה – והצגתם כחרדים פחות, כמי שאינם נאמנים לתורה ולהלכה, כמי שממרים את פי הרבנים (רבני אגו"י כמובן) – היה מן הגורמים שהובילו לדעיכת פא"י. כפי שראינו, גם משהסכינה אגו"י לשתף פעולה עם התנועה הציונית ומדינת ישראל וגם משעלו ראשי אגו"י באירופה ארצה – לא השתנה אופייה של אגו"י הארצישראלית כתנועה המאגפת מ"ימין" את מתנגדיה.⁹¹

ואחרונה, נראה שמגמות שונות שחלו בציונות הדתית, צמיחתה של ישיבת מרכז הרב וחוגיה (בין היתר אלו המכונים כיום "חרדל"יים"), "בלעו" במובנים מסוימים את פא"י וייתרו כביכול – כביכול משום שהבדל רב בינה לבינים – את מקומה במרחב שבין אגו"י ו"הפועל המזרחי". לא למותר לציין כאן כי בין פא"י ו"הפועל המזרחי" התקיימו יחסי קרבה לכל אורך השנים (מדין "אחוות תנועות הפועלים").

פא"י והחברה החרדית בימינו

פא"י ההיסטורית חלפה מן העולם וברבות השנים נטמעו שרידיה כתנועות שביניהן נקרעה: בתנועת האם אגו"י, ובתנועות המזרחי והפועל המזרחי וצאצאיהן; אולם רעיונותיה של פא"י, אותה כלל-ישראליות חרדית, אותה חברת עמל ויצירה חרדית, עודם מנסרים בחלל עולמנו (כגון במפלגת "טוב" לשעבר וברשת הקהילות "אחוות תורה").

לשאלת "מיהו חרדי" תשובות רבות – מי שלובש בגדים מסוימים, מי שמשתייך לקהילה מסוימת, מי שמצביע למפלגות חרדיות, מי ששולח את ילדיו למוסדות חינוך חרדיים, מי שמגדיר עצמו כחרדי ועוד – שאינן חד-משמעיות. אכן, דומה כי ביסוד החרדיות – ועל כך הסכימו הן פא"י הן אגו"י – עומדת תפיסת עולם המעלה על נס את אתוס שמירת המסורת, ההקשבה למוצא פיהם של רבנים והקפדה על קלה כחמורה ונאמנות להלכה. אך האם חרדי הוא בהכרח אדם שאינו לומד לימודים כלליים? האם החרדיות מתנגדת באופן עקרוני לגיוס לצבא? האם חרדיות פירושה הסתגרות? האם חרדיות פירושה נתמכות? לכל השאלות הללו השיבו פא"י ואגו"י בדרכים שונות.

במהלך המאמר עמדנו על ההבדלים בין אנשי פא"י ואגו"י כפי שהתפתחו במהלך השנים המכוננות: סביב היחס לשאלות חינוך ומוסדות לימוד והבחירה בפרנסה ויצרנות לעומת נתמכות; סביב היחס להתיישבות בארץ ישראל; סביב שאלת ההתבדלות והציאה מ"כנסת ישראל" ושיתופי הפעולה עם המוסדות הציוניים; וסביב היחס ל"דעת תורה" בשאלות פוליטיות.

ואכן, פא"י מלמדת אותנו כי חרדיות עשויה להתפרש לכמה פנים. היא מלמדת כי תיתכן ותיתכן חברת עובדים חרדית; כי ייתכן וייתכן שאדם חרדי לא ימשוך ידיו מעסקי עולמנו זה – מפרנסה בכבוד, מיישוב ארץ ישראל ומהגנת המולדת. פא"י מלמדת כי תיתכן חרדיות איתנה, בוגרת, בוטחת בעצמה ועומדת בזכות עצמה, רחבת אופקים ומרשימה כל רואיה – גם אלו שאינם מסכימים עימה. לבסוף, ושמא עיקר, פא"י מלמדת אותנו כי תנועת פועלים אין פירושה מעמדיות טרוטת עין וחרדיות אין משמעה מגזריות מתבדלת, דאגה לאנ"ש (= "אנשי שלומנו") לבדם וכיוצא בזה. פא"י מלמדת אותנו כי תיתכן חרדיות – והנהגה חרדית – המציבות בראש מעייניהן את עתידו של עם ישראל בארצו ומבכרות אינטרסים כלל-ישראליים על פני אינטרסים מעמדיים-מגזריים.

***

מדינת ישראל – והמפעל הלאומי בארץ ישראל בכללו – ניצבים כיום בפני אתגרים כבירים, חיצוניים ופנימיים, כלכליים, ביטחוניים, חברתיים. אחד מן האתגרים הללו

הוא בלא ספק גדילתו המבורכת של המגזר החרדי – ששיעור המתגייסים מקרבו נמוך מאוד וחלק ניכר מגבריו אינו משתלב בשוק העבודה. בה בעת, הוויכוחים הגדולים על השותפות עם התנועה הציונית הם כיום עניין לזרמים קיצוניים בלבד, ומדינת ישראל, ביתו של העם היהודי, היא עובדה קיימת – הגם שלא מובנת מאליה כלל ועיקר. רתימת החברה החרדית לעגלה הציונית – או מוטב: העגלה הלאומית – היא צו השעה וגם משאת נפשם של רבים מבני החברה החרדית. מדינת ישראל כולה תצא נשכרת אם בני החברה החרדית ישתלבו בתחומי החיים הישראליים וייטלו חלק באתגרי הביטחון, ההתיישבות והכלכלה העומדים לפתחונ.

היעלמותה של פא"י מן הנוף הישראלי היא החמצה גדולה. במקביל – כסיבה או כתוצאה – התגבשה בעשורים האחרונים דמותו של האדם החרדי בצורה מסוימת מאוד, השונה תכלית שינוי מהמגמות שעמדו ביסוד החרדיות האגודאית. היא גם שונה מאוד מדמותו של החרדי בארצות הנכר כיום.

אין לכחד: רבים מן המרכיבים שאפיינו את פא"י ההיסטורית אינם רלבנטיים עוד, וקריאה להשיב עטרה ליושנה גובלת באנכרוניזם. אפשר גם שנפילתה של פא"י מעידה שאותה פקעת מגמות סבוכה גובלת בסתירה פנימית או בלתי רלבנטית במציאות המקוטבת של החברה בישראל כיום. ייתכן גם, כפי שכבר רמזנו, שמגמות שונות בציונות הדתית ממלאות את מקומה של פא"י. ועדיין, אחרי ככלות הכול, נראה שרבים רבים בימינו – ביניהם תת-המגזר המתפתח הקרוי "חרדים עובדים" – עשויים ליטול השראה (ודומה שאכן נוטלים) מפא"י, מאישי המופת שלה ומן הערכים שליוו אותה כפי שהוצגו במאמר זה: נאמנות לתורה וערכיה, מעורבות של ממש בעסקי עולמנו ואחריות לאומית.

מודל חרדיות אחר זה נחוץ לנו כיום כאוויר לנשימה. דמותו של איש פא"י כפי שניסיתי לציירה במאמר זה עשויה לשמש השראה לאותה חרדיות ישנה-חדשה.

והחברה החסידיית וכינתה את האחרונה "חברת הקדושה".

מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורטודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל, 1918-1936**, ירושלים: יד בן-צבי; יוסף פונד, **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, ירושלים: מאגנס, 1999; בקון, **פוליטיקה ומסורת**. מטבע הדברים מדובר בסקירה תמציתית למדי והיא מבקשת להדגיש פרטים מסוימים על פני אחרים.

ראו בקון, **פוליטיקה ומסורת**, עמ' 38.

פונד, **פירוד**, עמ' 18. בהחלטה מעין זו – וברבות אחרות שבאו בעקבותיה – היה משום ניסיון ללכת בין הדעות השונות, מה שבפועל הוביל לחוסר עשייה בתחומים שעוררו מחלוקת ולגרירת רגליים כדי לשמור על חזית אחידה. ראו גבל, **חרדים**, עמ' 22.

תזכיר אגודת ישראל העולמית/הארצית לוועדה לקביעת עובדות של האו"ם, יוני 1947 (מובא אצל פונד, **פירוד**, עמ' 148).

אין כאן המקום להרחיב על דמותו רבת האנפין של ד"ר יצחק ברויאר והגותו הייחודית. מושג מפתח ידוע בהגותו של ברויאר הוא המושג "מדינת התורה". ברויאר ניסח גם סוציאליזם ברוח התורה, "סוציאליזם תורתי", וביקש להגשימו באגו"י ובפא"י. על ברויאר נכתבה ספרות ענפה. ראו לדוגמה אריה ארעי, "רב תרבותיות בגרסה חרדית מוקדמת: יצחק ברויאר ממדינת התורה לקהילת התורה", **דיני ישראל**, לב (תשע"ח), עמ' 187-222; ופונד, **פירוד**, עמ' 30-48 ובביבליוגרפיה הנקובה אצלם. ראו גם להלן הערה 42.

ראו לדוגמה אצל גבל, **חרדים**, עמ' 22.

ראו פונד, **פירוד**, עמ' 99.

על תולדות שיתוף הפעולה של אגו"י עם הסוכנות ראו בהרחבה במאמרו של יוסף פונד, "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור אל הסוכנות היהודית", **ישראל**, 21 (2013), עמ' 143-177. ראו גם בספרו **פירוד**, עמ' 103-106; מנחם קרן-קרץ, "העיתון קול ישראל וגיבוש הזהות החרדית בארץ ישראל בתקופת המנדט", **קשר**, 51 (2018), עמ' 149-151, 154; הנ"ל, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1948-1973", **קתררה**, 161 (תשע"ז), עמ' 146.

ראו פונד, **פירוד**, עמ' 99.

על תולדות שיתוף הפעולה של אגו"י עם הסוכנות ראו בהרחבה במאמרו של יוסף פונד, "אל תוך המעגל: ניסיונות אגודת ישראל לחבור אל הסוכנות היהודית", **ישראל**, 21 (2013), עמ' 143-177. ראו גם בספרו **פירוד**, עמ' 103-106; מנחם קרן-קרץ, "העיתון קול ישראל וגיבוש הזהות החרדית בארץ ישראל בתקופת המנדט", **קשר**, 51 (2018), עמ' 149-151, 154; הנ"ל, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1948-1973", **קתררה**, 161 (תשע"ז), עמ' 146.

בפועל, בכל מערכות הבחירות מאז הפילוג (למעט

* אני מודה לסבתי היקרה, גב' בלה מרצבך, על שיחות מפורטות בענייני פא"י, ולידידים וחוקרים שקראו גרסאות שונות של המאמר והעירו הערות מועילות: הרב יוסף אביב"ג, הרב ד"ר עוז בלומן, מתנאל בראלי, פרופ' דבורה הכהן, פרופ' דוד הנשקה, הרב אברהם וסרמן ומשה נחמני. תודה עמוקה לחוקרי פא"י ואגו"י, פרופ' בנימין בראון, ד"ר יוסף פונד וד"ר חיים שלם, שניאותו לקרוא את המאמר והערותיהם הנדיבות משוקעות בו. תוכנו כמובן על דעתי בלבד.

1 עד לאחרונה כמעט שלא נחקרה תנועת פא"י באופן מסודר ועצמאי אלא רק אגב אישים אחרים ותנועות אחרות. בעשור האחרון ראו אור שלושה חיבורים העוסקים במישורין בפא"י: חיים שלם ושי מינץ, **אי של אפשר: סיפור חייו של בנימין מינץ תרס"ג-תשכ"ג**, ירושלים: כרמל, 2012; עדה גבל, **חרדים ואנשי מעשה: פועלי אגודת ישראל 1933-1939**, ירושלים: יד בן-צבי, 2017; יוסף פונד, **פרולטרים דתיים התאחדו: פועלי אגודת ישראל – אידיאולוגיה ומדיניות**, ירושלים: יד בן-צבי, 2018.

מקורות מידע נוספים חשובים הם ספרו של גרשון בקון, **פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916-1939**, ירושלים: שז"ר, תשס"ה; פרקים מספרו של בנימין בראון, **החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החברתית**, ירושלים: מאגנס, תשע"א; ועבודתו של יצחק גוטליב, **קלמן כהנא: חזון ומעשה, 1910-1948**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת אריאל, 2019 (גוטליב הוא נכדו של הרב כהנא מושא העבודה).

שני ספרים נוספים על פא"י, פרי עטו של חיים שלם, נמצאים בשלבי הכנה מוקדמים: **ואלה תולדות שמונים שנות פא"י (1922-2002)**; **מחנה ישראל – החלום ושבוייו** (נכתב בשותפות עם העיתונאי שלמה נקדימון).

לפני כמה חודשים התפרסם מקבץ סרטים אילמים משנות השלושים (שהגיע ארצה מהארכיון האוקראיני הלאומי; כנראה מדובר בסרטי תדמית שהפיקה אגו"י) ובו תמונות מחיי פא"י בשנות השלושים. בין היתר נראים בסרטונים חלוצים חרדים עובדים בשדות מחנה ישראל, מתפללים ולומדים. ראו בקישור https://jfc.org.il/news_journal/112618-2.

לבסוף, חשוב להבדיל בין פא"י, שהיא מושא דיונו במאמר זה, ובין פאג"י – תנועה שיצאה אף היא מאגו"י אך הייתה קיצונית הרבה יותר ביחס למדינה.

2 לסקירה של התהוות "חברת הלומדים" ראו בנימין בראון, **חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2021, עמ' 12-23. לגבי החברה החסידיית ראו בספרה של נאוה וסרמן, **מימי לא קראתי לאשתי**, באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון, 2017, עמ' 50-55 (וסרמן עמדה על ההבדלים בעניין זה בין החברה הליטאית

- מערכת הבחירות ב־1988, לכנסת ה־12) רצו שתי המפלגות יחדיו כדי למרוב את כוחן הפוליטי. עם זאת, לכל אחת מן המפלגות מנגנונים נפרדים ומדי מערכת בחירות עולה איום הריצה בנפרד.
- 13 סוגיה זו חזרות את כל ספרו החשוב והיסודי של פרידמן, **חברה ודת**. דוגמאות אחדות בלבד הובאו כאן.
- 14 שתי המגמות ששלטו בסניף הירושלמי מתגלמות ב"מלחמת האחים" עמרם ומשה בלוי: בעוד הראשון סימן את הקצה הקנאי ביותר, השני נטה לכיוונים פרגמטיים ונוסחאות מאונות. ראו על כך בין היתר בספרו החדש של יוסף פונד, **הקבצו צעירי יהודה! תנועות הנוער והצעירים של אגודת ישראל**, ירושלים: כרמל, תשפ"ג.
- 15 כידוע, בשנות מלחמת העולם הראשונה שהה הראי"ה קוק באירופה, תחילה בשווייץ ואחר כך בלונדון. הראי"ה הפליג לאירופה ימים אחדים קודם שפרצה המלחמה כדי להשתתף בוועידה העולמית של אגו"י (שלבסוף לא נתקיימה) ומשפרצה המלחמה – לא יכול היה לשוב ארצה. על האופן שבו ראה הראי"ה קוק את אגו"י בראשיתה ועל תוחלתו שנכזבה ראו הרב אברהם וסרמן, **קורא לדגל: הרב קוק ותנועת דגל ירושלים**, הר־ברכה: מכון הר־ברכה, תש"ף, פרק ז.
- 16 מדבריו של רוזנהיים (המובאים אצל פונד, **פירוד**, עמ' 26) נראה שהלה תמך בהם בשתיקה: "עלינו לשמוח אלי גיל רבותי על כי יש עדיין בארץ ישראל כאלה שאנו רגילים לכנות בשם קנאים ... כן אנו יודעים את החסרונות האנושיים והיהודיים שיש גם ליהודים הללו – אבל יודעים אנו גם כן כי הקנאות שלהם אם גם תטה לפעמים מני אורח (כגון במלחמה האישית נגד הרב קוק) בכל זאת פעולה חשובה היא ...".
- 17 על כל הסוגיה ראו פרידמן, **חברה ודת**, עמ' 131–133, 269–254.
- 18 עדות מובהקת למתח הזה מצויה במכתבו של ד"ר י' פויכטוונגר לרב יוסף חיים זונגפלד ב־11.1.1914: "החרם הזה מונע את קיום בתי הספר המשמשים לתכלית השגת תורה ופרנסה ביחד ומוסר ליד הפושעים את כל עבודת החנוך שבארץ ישראל ... כמוני חושבים הרבה מאוד מהיראים ושלמים אשר בגרמניא" (מובא אצל פרידמן, **חברה ודת**, עמ' 255, הערה 7).
- 19 כגון הרב איסר זלמן מלצר והרב משה מרדכי עפשטיין. ראו שלם ומינץ, **אי של אפשר**, עמ' 103; ועוד.
- 20 פרידמן, **חברה ודת**, עמ' 267.
- 21 ראו שם, עמ' 362.
- 22 ראו גם גבל, **חרדים**, עמ' 40. ראו נאומו של בנימין מינץ בישיבת "הוועדה להתרחבות האגודה בא"י" מיום ר"ח אלול תרצ"ג: "אנו עומדים בפני עובדה
- שא"א להכחישה. העולים החדשים מגרמניה האדוקים בהאגודה מרגישים איוה פחד מהמרכז בירושלים ... (מובא אצל שלם ומינץ, **אי של אפשר**, עמ' 103). בעיות דומות התקיימו גם ביחס לעולים מפולין, כפי שמינץ ציין שם. וראו פרידמן, **חברה ודת**, עמ' 269–274.
- 23 מתוך מכתבו של יעקב לנדוי למועצת גדולי התורה בקיץ 1933; מובא שם, עמ' 352 וראו גם גבל, **חרדים**, עמ' 57; קרן-קרץ, "העדה החרדית", עמ' 145.
- 24 פא"י נוצרה בראשיתה מהתארגנויות מקומיות שונות שפונד מציג בהרחבה. ראו פונד, **פרולטריום**, עמ' 31–50.
- 25 על היחסים המתוחים בין פא"י ואגו"י באותה תקופה ראו בקרן, **פוליטיקה ומסורת**, עמ' 87–90. העימות ביניהם שיקף צדדים בעייתיים ברוחה של אגו"י שהמשיכו ללוותה ברבות השנים. עמד על כך בין היתר הלל צייטלין במאבקה הידוע עם אגו"י. ראו לדוגמה דבריו המובאים שם, עמ' 92: "כאשר מדברים על עניינים נעלים שבקדושה, חייבים לזכור את הסבל היומיומי ואת הרעב היומיומי" (דער מאמענט, 1.11.1928, עמ' 3).
- 26 יהודה ליב אורליאן, **לשבעים ולרבעים**, מיידשי: משה שנפלד, תל-אביב: נצה, תשט"ו, עמ' 32. כך תיאר המתרגם (שם, עמ' 6) את מפעלו של אורליאן במסה זו: "ר' יהודה ליב אורליאן, הוגה הדעות המקורי, בן יהדות פולין החסידי, התוססת והעסיסית, היה הראשון שפרץ את גדרי ההתעלמות והשתיקה שהיהדות החרדית הציגה לה בשטח הבעיה הסוציאלית. עיניו רואות את מעמדו העלוב של הפועל היהודי ואת סבלו המיוחד של הפועל החרדי. נגלתה לפניו האכזריות וקשיחות הלב, בה מנצלים גם מעבדים יהודים ואפילו חרדים את אחיהם – פועליהם ... הוא מיחדי הסגולה מבין את אותות הזמן ותביעתו: שומה על היהדות לפתור ברוחה את הבעיה הסוציאלית. ביחד עם קבוצת חברים הוא מקים את ארגון פא"י בפולין, במאמרו ובנאומו הוא נותן לתנועה את בסיסה הרעיוני".
- 27 שם, עמ' 26.
- 28 שם, עמ' 39.
- 29 דיון נרחב במרד הצעירים באגו"י ראו אצל פונד, **הקבצו**.
- 30 הרחבה לגבי עיתוי שליחתו של מינץ ארצה ראו בדבריו הסיכום של גבל, **חרדים**, עמ' 159–160.
- 31 שותפו (וגם בר־הפלותגאט שלו) לנדוי ציין כמה פעמים את יכולתו של מינץ לרקום קשרים גם עם דמויות רחוקות ממנו. ראו המובא אצל שלם ומינץ, **אי של אפשר**, עמ' 119, 138.
- 32 בי"ד באייר תרצ"ג כתב לנדוי לרוזנהיים כדברים

פונד, פרולטרם, לפי מפתח; בראון, החזון איש, עמ' 230; יוסף קופלוביץ, "אגודת ישראל עולה בחומה: היישוב 'מחנה ישראל' בעמק יזרעאל", עתמול, 227 (2013), עמ' 21-24. לבסוף יש לציין את עבודתה היסודית והמקיפה של רות בן-פינחס, מחנה ישראל: "שבע יפול צדיק וקם", תשע"א. אני מודה למחברת על שניאותה לשלוח לי את העבודה. ראו גם גוטליב, כהנא, עמ' 44 על מעורבותו של הרב כהנא – מרחוק – בענייני מחנה ישראל.

סבה של אשתי, נפתלי כהן, ממקימי מושב הזורעים, מספר על ביקורו ב"מחנה ישראל" בשנת 1935 במילים הבאות: "נסעתי עם רכבת העמק עד עפולה, שם פגשתי נכראה עגלה של מחנה ישראל שהביאה אותי למקום. בימי המדינה נבנה במקום זה הקיבוץ דברת. בזמנו היתה כל הנקודה רק בית אחד, בעל שתי קומות, שהיה צריך להיות בית ציבורי ליישוב שצריך לקום, אבל לעולם לא קם. בית זה עמד שנים רבות אחר שנעזב המקום כחורבה וטושה, עד שהתיישב במקום קבוץ דברת והשתמש בו לצרכיו. בזמן ההוא טרם הבינו עסקני אגו"י שלא מספיק לגאול את האדמה כפי שעשתה הקרן הקיימת, אלא דרוש גם הון רב של קרן היסוד לננות ולרכוש ציוד על מנת להקים יישוב פורח. הדאגה להתיישבות במחנה ישראל היתה רחוקה מעסקני האגודה הירושלמית. טרם היתה השפעה של חברי אגו"י, עולים ממערב אירופה על חלוקת התקציבים למטרות השונות, כולל תמיכה להתיישבות. כשבאתי למקום ישבו כל הבחורים, כ-10-15 במספר, על ערימות של קלחי תירס והורידו את העלים החיצוניים. היתה להם מונגת קילוף ידנית אחת, להפרדת הגרעינים מהקלחים. התיישבות עם החברה'ה לעבוד, עד כניסת החושך, כולל נכנסו לתפילת ערבית ואחר כך לארוחת ערב, לאור של פנס נפט, דג מלוח אחד לכל החבורה לטבול קצת את הלחם היבש ותה מהביל. ריהוט לא היה להם, פרט לשולחן בו אכלו וספסלים ללא משענת ליישיבה. ישנו על מזרונים שהיו פרוסים על הרצפה. למחרת ברחתי מהר."

פרידמן (חברה ודת, עמ' 276-277) ציין כי קבוצת המתיישבים לא הייתה מגובשת וכי העובדה שהקרקע לא הייתה בבעלותם ולא בבעלות אגו"י – אלא בבעלות פרטית – עמדה בעוכרי הניסיון. יעקב לנדוי תלה אף הוא את האשם במתיישבים. מינץ סבר כי היה זה באשמת אגו"י (ראו דבריו החריפים באיגרת לרעייתו; מובא אצל שלם ומינץ, אי של אפשר, עמ' 58) וכך עולה גם מפיווט הדברים בעבודתה של בן-פינחס, מחנה ישראל.

בין ניסיון ההתיישבות הראשון והשני התקיים ניסיון כושל נוסף – שלא היה קשור באנשי פא"י ולכן לא נזכר בגוף המאמר: ניסיון הקמת חווה חקלאית במקום על ידי בנקאי חרדי מגרמניה ושמו יצחק נוסבאום. ב-1927 נרצח על ידי ערבים השומר במקום, אייזיק צינדר מהמושבה סג'רה, והשטח הועבר לרשות קק"ל

הבאים: "האגודה אינה אהובה בירושלים ולא בשאר ערי א"י. זוהי עובדה שאין להכחישה ... היא מופיעה בעיני ההמוני הפשוט ככת של בעלי מחלוקת אחרי שבמקצוע המעשי אין בידה להראות שום דבר חיובי" (מובא אצל שלם ומינץ, אי של אפשר, עמ' 98). חודשיים אחר כך, בח' בתמוז, כתב משה גליקמן-פרוש, מראשי הסניף הירושלמי, לרוזנהיים כדברים הבאים: "באחד הימים ... קיבלנו ידיעה שמר לנדוי, פקיד המרכז בפרנקפורט יבקך בא"י בתור תייר ... נודע לנו שמר לנדוי שכר לו משרד בת"א והדפיס פירמות בשם 'המרכז לענייני א"י בפרנקפורט ענ"מ סניף ת"א' ... פרנקפורט מיתה לה לנאמן את לנדוי וורשה את בנימין מינץ אבל שניהם התאמצו לעבוד ולפעול מעל לירושלים [=הסניף הירושלמי]" (מובא אצל שלם ומינץ, אי של אפשר, עמ' 97).

33 גבל, חרדים, עמ' 46, 57 (ראו שם לגבי יחסו המוחלט של ברואר לחובת הפרישה).

34 ב-1982, במקביל לדעיכתה של פא"י, הפך "שערים" שוב לשבועון וב-1995 נסגר. ראו פונד, פרולטרם, עמ' 427. גם בכתב העת התורני הוותיק "המעין" יש לראות אחד מפרסומיה – גם אם הבלתי-רשמיים – של פא"י. רבים מכותבי במשך השנים נמנו עם שורותיה.

35 שתי דמויות רבניות נוספת שעמדו בהנהגת פא"י היו הרב רפאל קצנלבוגן (עליו ראו בין היתר פונד, פרולטרם, לפי מפתח) והרב אשר זאב ורנר (מרבניה הראשיים של טבריה בין השנים 1934-1957). גדולי תורה מפורסמים שעיימם עמדה פא"י בקשרי קרבה (מלבד החזו"א) היו הרב יוסף שלמה כהנמן (מייסד וראש ישיבת פוניב'ה) והרב צבי פסח פרנק (רבה האשכנזי של ירושלים בין השנים 1936-1960) – ובהמשך, הרב שלמה זלמן אויערבך (מגדולי הפוסקים במאה העשרים).

36 תיאור הסניפים השונים וההכשרות מצוי אצל פונד, פרולטרם, עמ' 141-146 ועוד בהמשך הספר.

37 על תנועת עזרא ראו חיים נבון (פחימה), תנועת הנוער העברית עזרא: תורה לאומיות החלוציות (תרצ"ו-תשמ"ח), עבודת דוקטור, אוניברסיטת ברא"יל, תש"ס. למעשה, תנועת הנוער "עזרא" סימנה את הקצה הפתוח יותר מבחינה דתית בפא"י.

38 על פרשת מחנה ישראל ראו פרידמן, חברה ודת, עמ' 275-277; אריה ארד, ההתיישבות הקבוצית החרדית בארץ ישראל וייסוד חפץ חיים, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, 1979; נחמה מרכוס, לעברה ולשמרה, חפץ-חיים, 1992, עמ' 30-31, 69-76; דן יהב, "מחנה ישראל, יישוב שיתופי אגודאי שננטש שלוש פעמים", האומה, 129 (תשנ"ח), עמ' 69-77; שלם ומינץ, אי של אפשר, עמ' 56-59, 118-122, 144-142, 163-168; גבל, חרדים, עמ' 117-122;

118. בביקורי במקום בספטמבר 2202 מצאתי פרוץ ומוזנח.
- 45 אחיו של הרב כהנא היה השופט יצחק פהן – נשיא בית המשפט העליון בשנים 1982–1983.
- 46 ראו לדוגמה דבריה של ח"כ שולמית אלוני על הרב קלמן כהנא: "ב' 1977 היה סיפור ידוע של אונס אישה, והמשטרה התנהגה אליה 'באופן יוצא מהכלל חביב'. התוצאה הייתה שהיא הלכה ואיבדה את עצמה לדעת מרוב חביבות המשטרה ... והוחלט להקים ועדה שתדון בכל הפרק הזה של עבירות מין ... שני אנשים שעזרו והיו פעילים בוועדה, ושאינו אסירת תודה להם מפני שאחרת לא היינו מגיעים להישגים שהגענו – כאשר כל התיקון אחר כך בפרק הפלילי הוא תוצאה של העבודה הזאת – היו: ח"כ הרב קלמן כהנא מ'פעולי אגודת ישראל' שהוא אחד מהאנשים הכי נאורים שהיו לנו בכנסת, ושרה שטרן קטן מ'המפד"ל" ..." (פרוטוקול מס' 54 משיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, ט"ז אדר התשס"ז, 6 במרץ 2007).
- 47 ראו לדוגמה אצל גוטליב, כהנא, עמ' 38–44. כהנא העיד בצער כי התגובות לצעד זה של פא"י – בקשת אישור להסתייע בכספי קק"ל – היו קשות בקרב הנהגת אגו"י: "הייתה קשיחות ואטימות כזו ואי ראיית הנולד. אני חושש שאותו מנהיג עצמו נספה באחד ממחנות השואה, לא הייתה ראייה נכונה של הדברים לצעדי הרב". בהמשך דבריו מוסר הרב כהנא תיאור אותנטי וכואב – לא בלי זהירות יתרה – על הדיון במועצת גדולי התורה ב' 1937. ראו שם, עמ' 43–42.
- 48 מכתבו של יעקב רוזנהיים לחברי הפי"חיים מחודש סבת תרצ"ט. מובא אצל גבל, חרדים, עמ' 129 ואצל מרכוס, לעבדה ולשמרה, עמ' 76–77.
- 49 ראו פונד, פרולטרים, עמ' 289.
- 50 על כל העניין ראו גוטליב, כהנא, עמ' 58–71. בדבריו של הרב כהנא ניכרים הכאב וההתחבטויות שהיו מנת חלקו בפרשה – והוסיפו להטרידו גם עשרות שנים לאחר מכן, בין היתר משום שהואשם בסילוף דברי החזו"א.
- 51 "חגיגת הנחת אבן הפינה למעון מקצועי של החלוץ החרדי", היסוד, 27.7.1945, עמ' 1 (מובא אצל פונד, פרולטרים, עמ' 289). כפי שהראתה גבל (חרדים, עמ' 161), וכפי שעולה מכל חיבורו של גוטליב, כהנא, וממגוון מקורות אחרים, הזותם האגודאית של אנשי פא"י הייתה עמוקה ולא מן השפה ולחוץ. על תולדות קיבוץ הפי"חיים ראו בהרחבה בספרה של מרכוס, לעבדה ולשמרה.
- 52 ראו פונד, פרולטרים, עמ' 289. הכרזה זו אפשרה לרוזנהיים להציג את צעדם הדרמטי של חברי פא"י בפני המועצה העולמית של אגו"י בקיץ 1947 כהכרזת שיגונה בשפה רפה בלבד.
- הוחכר ליהודים – שהחכירוהו לערבים. האתר נעזב ב' 1932. ראו על כך אצל בן-פינחס, מחנה ישראל, פרק ג; ואצל קופלוביץ, "אגודת ישראל עולה בחומה", עמ' 23.
- 41 בשנים לאחר מכן שימש המבנה את הנוטרים העבריים; בהמשך מסרה אותו ממשלת המנדט ללגיון הערבי. בשנות התשעים שימש האתר כמרכז מכירות ליישוב אחוות-ברק.
- 42 היחסים המעוררים בין אגו"י ופא"י והקשיים הכלכליים שעמדו בפני האחרונה – פרשת מחנה ישראל הייתה רק דוגמה אחת לכך – הביאו את אנשי פא"י למנות את ד"ר יצחק ברויאר, מחשובי אנשי אגו"י בגרמניה ומנהלה של "קרן היישוב", ל"נשיא פא"י", עם עלייתו ארצה ב' 1936. אנשי פא"י קיוו כי דמותו של ברויאר (שהגותו בכלל, וקריאתו העקבית והמוהדת לאגו"י להעמיד את יישוב הארץ בראש סדר יומה בפרט, הלמו את רוחה של פא"י) תסייע להם במישור הפוליטי והכלכלי. למעשה, ברויאר לא הגשים את התקוות שנתלו בו בהקשר זה ולימים הסביר שהתקוות שנתלו בו אנשי פא"י היו מוגזמות: "דומני כי חשבו בשעתו שיש בידי מטה של קוסם היכול ליצור יש מאין ... ובראותם כי המטה שלי אינו מסוגל להוציא מן מים הסלע אוכוכו עד מהרה" (יצחק ברויאר, "הקיצו נרדמים", שערים, אדר תש"ד, עמ' 3–4; מובא אצל פונד, פרולטרים, עמ' 89). ברויאר היה גם אחד האידיאלוגים של פא"י וביקש לנסח בעבודה מצע רעיוני (ובכלל "סוציאליזם תורת"). על כל זאת ועוד ראו פונד, פרולטרים, עמ' 77–89, 214–218; גבל, חרדים, עמ' 26–29, 55–84 ועוד לפי מפתח; שלם ומינץ, אי של אפשר, על פי מפתח.
- 43 יורעאלי, "מה חדש במחנה ישראל? מגילת הייסורים של חלוצי אגודת ישראל בעמק", דא היום, ד' באדר תרצ"ו (מובא אצל מינץ ושלם, אי של אפשר, עמ' 122). ההדגשה שלי. דבריו של מינץ לא היו בגדר מליצה בעלמא ואכן היו מן המתיישבים שנקלעו למשבר דתי ונפשי כתוצאה מיחסה של אגו"י ומוסדותיה למחנה ישראל. ראו שם, עמ' 166–167 וכן גבל, חרדים, עמ' 122. לעומתם, משה בלוי, מראשי הסניף הירושלמי של אגו"י, תלה את כישלון ההתיישבות במחנה ישראל בהידרדות דתית-רוחנית של המתיישבים: "לפנינו מקרה של מהפכה רוחנית פנימית העלול לקרות בימינו בסביבה כמו העמק" (ההד, אב תרצ"ו, עמ' 2; מובא אצל פונד, פרולטרים, עמ' 238) – האשמה משוללת יסוד שנענתה בכעס רב על ידי אנשי פא"י (ראו אצל פונד, שם).
- 44 סיור מצולם וסקירה אדריכלית של המקום ניתן למצוא ברשימתו של מיכאל יעקובסון, "סיבוב ביישוב שכמעט היה ולא היה – מחנה ישראל" המופיעה בבלוג שלו, חלון אחורי. תמונה של האתר מימים טובים יותר מופיעה אצל גבל, חרדים, עמ'

- 62 ראו פונד, פרולטרים, עמ' 329.
- 63 **שערים**, 4.12.1947, עמ' 1; מובא אצל פונד, פרולטרים, עמ' 328.
- 64 קלמן כהנא, "משבוע לשבוע", **שערים**, 4.12.1947, עמ' 1.
- 65 סקירה רחבה של פעילותה הפרלמנטרית של פא"י ראו אצל פונד, פרולטרים, עמ' 358-375.
- 66 פרופ' בנימין בראון זיהה שלושה שלבים בצמיחתה של דוקטרינה זו אך גם הראה את מקורותיה הקדומים. ראו בנימין בראון, "דוקטרינת 'דעת תורה': שלושה שלבים", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יט (תשס"ה), עמ' 537-600. ראו גם בקון, פוליטיקה ומסורת, עמ' 50-54.
- 67 על פרשייה זו כ"שינוי מהותי של 'כללי המשחק' הפוליטי" בפוליטיקה החרדית ו"ראשיתו של תהליך היחלשותה של המנהיגות הפוליטית" החרדית, שהחלה מאבדת את בסיס הכוח העצמי שלה, ראו מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991, עמ' 61-62.
- 68 הרב קלמן כהנא, **שערים**, 5.12.1952.
- 69 ראו מכתבו החרפי של החזו"א המובא אצל בראון, החזון איש, עמ' 283.
- 70 עוד על פרשה זו ראו אצל פונד, פרולטרים, עמ' 373-376, 431-432; שלם ומיניץ, אי של אפשר, עמ' 354-358; בראון, החזון איש, עמ' 282-286.
- 71 על כך ראו פונד, פרולטרים, עמ' 383-389; שלם ומיניץ, אי של אפשר, עמ' 418-447.
- 72 "החלטות ישיבת חרום של מועצת גדולי התורה", המודיע, 29.7.1960, עמ' 1; מובא אצל פונד, פרולטרים, עמ' 387.
- 73 כפי שהראה חיים שלם, הרב צ"פ פרנק, רבה האשכנזי של ירושלים, התנגד בתחילה לכניסתה של פא"י לממשלה אך לבסוף שוכנע בנכונות המהלך ונתן לו את ברכתו. ראו חיים שלם, "יחסו של הרב צבי פסח פראנק לכניסת 'פועלי ישראל' לממשלה בשנת 1960", ישראל רוזנסון (עורך), גאון ההוראה אחרי 50 שנה, ירושלים: מכללת אפרתה, תשע"ב, עמ' 109-125.
- 74 כרוזת הבחירות לכנסת החמישית שהתקיימו באוגוסט 1961 אינן מותירות מקום לספק באשר למאבק האיתנים שהתנהל בין פא"י לבין אגו"י. כרוז מבחירות אלו הנפתחת במילים "הגבאים של ג' מה הם רוצים להחריב?" מונה את רשימת מפעלי ההתיישבות והחינוך של פא"י, ואו מוסיפה כי "המפעל הזה" הוקם "בעמלם וביזעתם של מאות אנשים קטנים ... למה רוצים להרחיב אותו ולהרוס
- 53 קיבוץ יסודות (כיום מושב) עלה למקומו הנוכחי ב-1949. קיבוץ שעלבים עלה על הקרקע – בסמיכות לגבול הירדני – ב-1951. בשנים הבאות הקימה פא"י 12 יישובים נוספים (ביניהם מושבי עולים). ראו פונד, פרולטרים, עמ' 293, הערה 322.
- 54 פועלו בתחום זה מסוכסם אצל שלם ומיניץ, אי של אפשר, פרק 8.
- 55 סוגיה נוספת היא החליבה בשבת. בעניין זה התחבטו רבות גם אנשי הפועה"מ¹ כאשר הראי"ה אסר זאת לחלוטין (לעומת הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל שהתיר זאת באופנים מסוימים). הדבר אף עורר פולמוס נרחב בקרב אנשי הפועה"מ². ראו לדוגמה בראון, החזון איש, עמ' 772-778; עדה גבל, "הלכה ואידאולוגיה: חליבה בשבת כמקרה מבחן לעיצוב דרכה של ההתיישבות הקיבוצית-הדתית בארץ-ישראל", קתדרה, 178 (תשפ"א), עמ' 77-100.
- 56 ראו מאיר שורץ, "זכרונות על ראשית הגידולים במצע מנותק", המעיין, תשרי תשס"ח.
- 57 צילום המכתב מופיע אצל גבל, חרדים, עמ' 143.
- 58 כלשונו: "זהו זה וזו תמיהה גדולה: מדוע ביקש [החזו"א] לחדש דפוס שגווע כמה שנים קודם לכן, שייצג כישלון, בטלנות, ניוון ונחשלות...? מדוע ביקש ללכת בדרכם של ה'ירושלמים', שברוך כלל התייחס אליהם באי-הערכה ולא ראה בהם מאורות גדולים בתורה? ... נראה שהחזון איש ביקש אמנם לחזור על תקדים היישוב הישן, אבל לעשות זאת הפעם בצורה הנכונה, ולהצליח יותר. הוא פעל ביישוב החדש דווקא משום שראה בו רוח של 'תחיית הארץ ובניין הריסותיה', וחיוניות זו קסמה לו. קשריו ההדוקים עם החקלאים החרדים ואהדתו כלפיהם מלמדים על כך שיחסו למפעל העלייה, ההתיישבות והעשייה החומרית היה חיובי בהחלט. בניגוד ליישוב הישן, שהתנער מכל אלה, החזון איש אימצם אל לבו. דווקא משום כך סבר שלמפעל הזה יש להוסיף את העיקר החסר בו – תורה. הוא לא רצה להקים חברה שתתקיים רק על התורה, אלא להפך, ראה בעין יפה את קיומה של חברה יצרנית, חיונית וצומחת שלומדי התורה משתלבים בה כאלטיה רוחנית מובילה ונערצת. לפי כל הסימנים הוא רצה להרבות לומדי תורה, אבל רצה גם להראות שפריחתה של התורה אינה סותרת את אפשרות קיומה של חברה יצרנית חיונית וצומחת, אלא מעשירה אותה" (בראון, החזון איש, עמ' 308-309).
- 59 ראו פונד, פרולטרים, עמ' 320 ואילך.
- 60 דוד בן-גוריון, פעמי מדינה, תל-אביב: עם עובד, 1993, עמ' 24; הובא אצל פונד, פרולטרים, עמ' 319. ראו עוד שם.
- 61 ראו בין היתר הלוי, מהפכת החרדיות החדשה.

- 83 את כל עמלנו ע"י שגאה ומשטמה, רדיפות וקללות
 ...". כרוז אחר תמה מדוע מה שמוותר לאנשי אגו"
 אסור על פא": "לנציג אגודת ישראל מותר היה
 לשבת חמש וחצי שנים בממשלה; או כזכור לא היו
 חילולי שבת במדינה, לא חזיר, לא מיסיון ...". הוא
 קובע באירוניה כי "הפורעניות הגדולה" החלה
 "כשנציג פא"י הצטרף לממשלה כדי לייצג את
 האינטרסים היסודיים של המוני עם התורה, היוצרים
 והעובדים" ...; וחזותם "למה להם מותר הכל ולאחרים
 אסור? תן אתה תשובתך במקום שאין משיבים. הצבע
 ד". הכרוזים מתוך אוספי הספרייה הלאומית.
- 84 יפים לעניין זה דבריו של הרצי"ה קוק לר' יצחק מאיר
 לוי, מנהיגה המיתולוגי של אגו", במענה להומנתו
 לוועידה של אגו"י בשנת תשי"ד: "כיצד אפשר
 להשתתף בתעמולה זו [של אגו"י], בשם התורה
 והמצווה, של אותו גוף ציבורי, אשר מאז היותו הוא
 מרבה פירודים בישראל ועושה את תורת ד' היחידה
 והמיוחדת, הנתונה אל הגוי האחד בארץ, כאילו היא
 שתי תורות וכהנה וכהנה, כשהוא דוגל בבלגונות
 הרסנית ... " (הרצי"ה קוק, לנתיבות ישראל, ירושלים,
 תשל"ט, חלק ב, עמ' רלו). לרצי"ה קוק היה "חשבון
 ארוך" עם אגו"י, בין היתר על רקע פגיעתו המתמשכת
 של הסניף הירושלמי באביו הרא"ה וחוסר המעש של
 הנהגת אגו"י העולמית בסוגיה זו, וראו לעיל הערה
 15.
- 85 מובא אצל שלם ומינץ, **אי של אפשר**, עמ' 367-368.
- 86 בנימין מינץ, "דרכים במדינה היהודית", **שערים**, כסלו
 תש"ח, דצמבר 1947. מובא אצל שלם ומינץ, **אי של
 אפשר**, עמ' 298.
- 87 **דברי הנכנסת**, 10.3.1949, א, עמ' 128. מובא אצל
 פונד, **פרולטרטים**, עמ' 405. ראו גם שם, עמ' 377, 379.
- 88 פונד, **פרולטרטים**, עמ' 360. ההקשר הוא אישורי של
 הרב כהנא להכרות העצמאות אף שלא ניתנה לו
 האפשרות להעיר עליה: "אם חתמנו על ההצהרה, הרי
 זה כדי להפגין את אחדות עם ישראל בתקופה זאת"
 (מובא אצל פונד, שם).
- 89 ראו שם, עמ' 393, 397-399, 508-511.
- 90 אלישיב רייכנר, "ובא לציון פועל: החרדים החלוצים
 שלא ראו עצמם ציונים", **מקור ראשון**, 8.10.2023.
 יאיר הלוי ציין את נקודת השינוי בהתייחסות
 החרדית למדינה בראשית שנות השבעים (בין
 היתר סביב פרשיית האח והאחות). ראו בעבודתו
מהפכת החרדיות החדשה ודבריו בכתבתו של שלמה
 פיוטרקובסקי, "פרשת האח והאחות" סימלה את
 ראשיתו של עידן חדש בהנהגה החרדית", **מקור
 ראשון**, 25.1.2023.
- 91 היבטים אלה שווים את כל ספרם של שלם ומינץ, **אי
 של אפשר**.
- 76 ראו פונד, **פרולטרטים**, עמ' 436.
- 77 ראו שלם ומינץ, **אי של אפשר**, עמ' 331. סיכום מקיף
 על יחסה של פא"י למעגה"ת ורבני אגו"י ועל הנהגתה
 הרבנית ראו אצל פונד, **פרולטרטים**, עמ' 428-438.
- 78 שלם ומינץ, **אי של אפשר**, עמ' 367-368.
- 79 שם.
- 80 ראו שרגא שטיפל ושמואל עמנואל (עורכים), **תרומת
 כהן: קובץ שיחות ומאמרים של מורנו ורבנו הרב קלמן
 כהנא זצ"ל**, חפץ-חיים, תשנ"ג, עמ' 121. הרעיון
 נמסר על ידי הרב כהנא בשם הרב אברהם אליהו קפלן.
- 81 בספרו **פרולטרטים** הפנה פונד את המבט לממד
 הפועלי-פרולטרי שהיה קיים בפא"י ואשר לדבריו
 היה מן הסיבות לניגוד העניינים בין אגו"י בפולין ובין
 פא"י - משום שראשי אגו"י בפולין היו בעלי הון.
 שאלת הפועליות של התנועה עלתה בכמה הקשרים
 וביניהם בשאלת השביתות והעבודה העברית.
 במאבק על עבודה עברית תמכה גם פא"י, בכוחותיה
 המצומצמים, אך יחסה לשביתות ודומותיהן היה
 מורכב. ראו לדוגמה הרב ש"י זיין, "העבודה העברית
 והפועל הדתי", **הפועל החרדי: מוקדש לענייני תנועת
 "פועלי אגודת ישראל בא"י"**, ער"ה תרצ"ו (ספטמבר
 1935), עמ' 2.
- 82 הלל ברוקנטהל, "הקיבוץ האגודאי", **שערים**, גיליון ב
 (יולי 1936), עמ' 4.